

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

з теми: **«СВІДЧЕННЯ НІМЕЦЬКИХ УЧЕНИХ, МАНДРІВНИКІВ
ТА ДИПЛОМАТІВ XVI–XVIII СТ. ПРО УКРАЇНУ
ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД»**

Виконала: магістрантка 2 року Іst1-M22 групи
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Бігун Катерина Ігорівна

Керівник: **Трубчанінов С. В.**,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження	6
Розділ 2. Німецькомовна преса та німецькі автори про події в Україні у XVI – першій половині XVII ст.	20
РОЗДІЛ 3. Українська національна революція 1648–1676 рр. у висвітленні німецьких видавців, учених, дипломатів і мандрівників	38
РОЗДІЛ 4. Україна та українське козацтво в описах німецьких авторів останньої чверті XVII – XVIII ст.	54
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	93

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. XVI–XVIII ст., поза сумнівом, були переломним і актуальним періодом в українській історії. Він ознаменувався появою та активною участю козацтва у європейських військово-політичних подіях, а також Українською Національною революцією 1648–1676 років. Цей час також відзначився наступом російського централізму, що призвів до втрати українськими землями залишків державності. Помітне було і прискорення темпів економічного зростання, а також адміністративне інкорпорування українських територій до загальноімперських структур (на тлі занепаду Речі Посполитої та Кримського ханату, які традиційно справляли значний вплив на стан справ в Україні). Все це сприяло внутрішній господарчій інтеграції українських земель та розширенню етнічних кордонів України. Крім того, в економічному житті України набували сили ринкові відносини. Тому дослідження історичного шляху українського народу, його стосунків з Європою та відображення цього життя, культури та історії в західноєвропейських, зокрема, німецьких джерелах XVI–XVIII століть, є надзвичайно важливим. Також цілком закономірно, що внаслідок географічного розташування та історичних зв'язків першість належить джерелам німецького походження.

Водночас для українського народу протягом тривалого часу матеріали тогочасної німецької преси, описи дипломатів, щоденники та мемуари мандрівників, які відвідували Україну, дослідження вчених, були недоступні через обмеженість виїзду за кордон, а рідкісні переклади окремих з них з'являлися переважно в Росії. Ті ж твори німецьких авторів, в яких критично висвітлювали історію Російської імперії та позитивно історію України, як правило, не перекладали. Джерела німецького походження компартійно-радянська влада недооцінювала (тим більше в XX ст.). Тут давалася ознака відома репресивна політика російського царизму і радянської влади щодо української історії, через що відбувся занепад українського історичного

джерелознавства. Однією з причин недостатнього вивчення в радянський період німецьких джерел, які стосувалися історії України, було незнання більшістю українських істориків німецької мови. Саме тому в нових історичних умовах виникає необхідність повернення українському народові його історії в усій її повноті без обмежень, спотворень і фальсифікації. Ця робота допоможе відновити довіру до української історії та зрозуміти, як німецька нація сприймала історію України у XVI–XVIII століттях. Цим, на нашу думку, визначається актуальність обраної для дослідження теми.

Метою дослідження є аналіз групи джерел німецького походження XVI–XVIII ст. про Україну та українців, як «летючі листки», щоденникові записи учасників посольств, мандрівників та перші наукові дослідження.

Мета дослідження обумовила такі **завдання**:

- 1) проаналізувати історіографію проблеми та з'ясувати ступінь її дослідженості;
- 2) схарактеризувати джерельну базу дослідження, визначивши основні групи джерел;
- 3) здійснити комплексний аналіз методології дослідження;
- 4) вивчити історію подорожей дипломатів та мандрівників, вказати на основні факти їх біографії та творчого доробку;
- 5) з'ясувати інформаційне наповнення матеріалів німецькомовної преси та мандрівників про події в Україні у XVI – першій половині XVII ст.
- 6) показати огляд подій Української національної революції 1648–1676 рр. у висвітленні німецьких видавців, учених, дипломатів і мандрівників
- 7) розглянути як описувалась Україна та українське козацтво в працях німецьких авторів останньої чверті XVII – XVIII ст.

Об'єктом дослідження виступають німецькі джерела з історії України XVI–XVIII ст.

Предметом дослідження є інформативні можливості німецьких джерел відносно вивчення військово-політичної та соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XVI–XVIII ст., період важливих соціально-політичних подій в Україні: козацько-селянські повстання, Українською національна революція 1648–1676 рр., Полтавська битва, ліквідація гетьманства й знищення Запорозької Січі, остаточна ліквідація автономії України й перетворення її в провінцію Росії.

Територіальні межі роботи обумовлені територією України в сучасних державних межах, що включає Кримський півострів, Південь та Захід України.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що її матеріали сприятимуть формуванню нового пізнавального погляду на історію України в XVI–XVIII ст. Вони підтверджують, що тоді про Україну загалом і українських козаків зокрема в Європі знали значно більше, ніж в кінці XVIII століття. Ці матеріали можуть бути використані при написанні наукових праць, підручників і навчальних посібників з історії України; проведенні лекційних та семінарських занять у вищих навчальних закладах, у діяльності музеїв, краєзнавчих товариств, інших спільнот.

Апробація результатів дослідження. Матеріали цього дослідження, його основні положення та висновки обговорено на кафедрі Історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та в ході звітної науково-практичної конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також конференції студентів та магістрантів «Хаджибеївські читання» Одеського національного університету імені Іллі Мечнікова.

Публікації. Результати магістерського дослідження висвітлені у 2-х статтях.

Структура дослідження. Матеріал дослідження викладено у проблемно-хронологічній формі. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (118 позицій). Загальний обсяг дослідження становить 107 сторінок, основний зміст викладено на 92 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наявність в магістерському дослідженні історичних джерел є важливою передумовою його ґрунтовного та всебічного дослідження. Джерельна база роботи складається з джерел особового походження, а це мемуари, щоденники, сповіді, автобіографії, різноманітні записки (нотатки), епістолярій, есеїстка та з матеріалів преси.

Серед джерельного матеріалу, який перевиданий в нашу добу варто виділити «Мемуари до історії південної Русі», де вміщено тексти XVI століття: «Про звичаї татар, литовців і москвитян» (1550) Михайла Литвина; «Опис Польського королівства і порубіжних з ним країн» (1573) Блеза де Віженера; «Опис війни Івонії, господаря волоського» (1574) Леонарда Борецького та «Щоденник Еріха Ляссоти із Стеблева» (1588-1594). А тому цей збірник є вагомим доповненням до інших джерел для написання нашої праці [4].

В праці «Українознавство: Хрестоматія-посібник» розміщені тексти німецьких авторів XVI–XVIII ст., поглядів, орієнтацій, які були одностайні в оцінці великої ролі українського феномена в історії [3].

Важливим джерелом для вивчення історії України стала праця С. Герберштейна «Записки о Московии» видана в наш час російською мовою, де вміщено розповідь про життя, діяльність, побут, придворний етикет, організацію війська, грошовий обіг і торгівлю на території Росії, Польщі, України [1].

Праця Й.-Х. Енгеля (1770–1814), визначного історика доби Просвітництва, є важливим джерелом, яке присвячене історії України від 1320 р. до кінця XVIII ст. з акцентом на політичній та військовій історії козацтва. Вона написана на широкому колі писемних джерел і публікацій різними мовами, переважно польського походження, зосереджених у віденських архівах і

бібліотеках, а також російськомовних рукописів з бібліотеки останнього козацького гетьмана К. Г. Розумовського [2].

«Історичний атлас Польщі. Королівська Пруссія в другій половині XVI ст. Доповнення» є фундаментальним твором польської історичної картографії. Праця базується на комплексному підході та дозволила нам дослідити місцевість звідки походили автори творів в яких вміщено інформацію про Україну [9].

Значну цінність являє собою дисертація Й-Й. Мюллера як пам'ятка історичної думки та літератури. Вона була захищена 7 червня 1684 р. у Лейпцигу Йоганом-Йоахімом Мюллером, вченим Лейпцизького університету, німцем-протестантом із Сілезії та стала першою науковою роботою присвяченою українському козацтву. Її відзначає чітка композиція, цікавий сюжет, вдале літературне оформлення. Хоч автор часом некритично сприймає оцінки польсько-шляхетської історіографії XVI–XVII ст., але в цілому він ставиться до козаків позитивно, відзначає важливу роль козацтва у боротьбі проти турецько-татарських агресорів та магнатсько-шляхетської Речі Посполитої [5]. І хоча її критиковано за низький науковий підхід та сумнівні висновки водночас вона показала, що знала освічена Західна Європа про запоріжців, певною мірою і про Україну, а також як оцінювала їх історію [20; 22]. Пізніше дисертація була передрукована в академічному щорічнику «Meletemata Thoruniensia», а автором дисертації був зазначений Готфрід Вайс [36].

Еріх Лясота (Ласота) фон Штеблау (1550–1616) – австрійський дипломат, військовий діяч та мандрівник кінця XVI – початку XVII століття. У 1594 р. за дорученням імператора Рудольфа II Габсбурга відвідав Запорізьку Січ з метою залучення козаків до широкої антитурецької коаліції. Залишив записи від 1594, що описують його поїздки на Січ. Праця структурована хронологічно і багата історичними, етнографічними та політичними подробицями, яких не зустрінеш в інших джерелах [7-8]. Про відносини в Габсбургів та запорізького козацтва пишуть Любомир Винар та Орест Субтельний в контексті праці Е. Лясоти [32].

Праці німецького космографа Й. Боемія розповідають про історію Африки, Азії та Європи на основі творів інших дослідників, а також автор досліджує звичаї й традиції Литви, Лівонії й Пруссії, Московської держави й України [14-15].

Наступним джерелом є опублікований опис подорожі в Україну, написаний німцем Августом (С. Ф. Е.) Хаммардсом. Автор зробив перший детальний опис країни Правобережної України, описав постання гайдамаків, показав краєвиди українських земель, родючість землі та щирість мешканців [33].

Опис барона Лейона Пірса Бальтазара фон Кампенгаузена про Росію, історію запорозьких козаків, Бессарабію, Молдавію та Крим є важливим джерелом з історії України кінця XVIII – початку XIX ст. [16].

Наступне джерело є спогадами німецького дипломата Конрада Якоба Гільтебрандта після поїздки в Україну в складі посольства. Дослідник подає багато нової інформації, яка була отримана від мешканців сіл та міст, які проїздило посольство, від гетьманського двору та українського війська. Звертає увагу на зустріч з Хмельницьким, подає інформацію про населення країни, його звичаї й традиції [17].

К. Гарткнах професор Кенігсберзького університету, відомий історик і юрист, опублікував у Лейпцигу в 1678 році трактат про військове ополчення в Речі Посполитій, історію запорозького козацтва, його походи, повстання, будівництво укріплень, фортеці Кодак, гетьманів, старшин [34].

Праця пастора-вченого з Торуні Арона Бліверніца називається дисертацією, але перш за все художнім твором з моралізаторським контекстом. Однак там знаходяться певні тези, які можна використовувати для вивчення історії України [13].

Отже, джерельні матеріали особового походження є цінним джерелом для дослідження історії України, адже вони дозволяють бачити військово-політичні події, життя населення, побут, звичаї через призму поглядів автора. Водночас

такі джерела потребують ретельного аналізу та співставлення з іншими матеріалами.

Преса є важливим джерелом з історії України. Завдяки її матеріалам можна відстежувати як окремі явища, так і тривалі суспільно-політичні процеси в різні історичні періоди. Зокрема, ми використовували матеріали преси, що видавалися в Гданську, Кракові, Відні, Нюрнбергзі, Лейпцигу. Також є преса без місця друку.

Так, ціла низка листків без вказування місця друку розповідають про події Національно-визвольної революції 1648-1676 рр. В одному з них повідомляється про перемогу литовців над українськими козаками під Любечем в 1651 р.[10], а ще два дають можливість дізнатися про виступ польського короля Яна Казимира про Б. Хмельницького, укладення миру в 1649 р. [12] та як відносини між татарами та козацтвом впливають на дії польського короля Яна Казимира [23]. Завдяки летючим листам ми отримали інформацію про перемогу поляків над союзником Б. Хмельницького Ракоці [50], придушення Виговським повстання промосковського полковника Пушкаренка та про ставлення польської влади та суспільства до козацького повстання [30-31]. Також ми використали лист «запорізького сотника Дорошенка з Чегрина від 2 грудня 1674 р. до Її Королівської Величності Польської» [18], звістку з турецької війни на Україні 1674 р. [42], опис облоги Львова 1672 [45], «лист від 9 жовтня 1675 р. з королівського табору під Бучачем» [19] та про перемогу поляків під Тереховлею [44], що дозволило нам побачити відносини між П. Дорошенком та поляками й протистояння між Річчю Посполитою та Османською Портою. В наступні десятиліття боротьба з мусульманською загрозою збереглася і це знайшло висвітлення в матеріалах преси, зокрема, розповідалося про боротьбу християн проти турків під Віднем в 1684 р. [11].

Гданський друкар Шимон Райнігер також надрукував низку летючих листків, що містили інформацію про Україну. Так, розповідалося про становище Речі Посполитої в 1589 р., і руйнівні татарські напади, один з них відбувся в 1589 р. на Поділля [39-40]. Також в одному з листків згадувалась

битву з татарами під Охматовом в 1644 р., про перемогу над кримськими татарами та їх розгром в 1672 р. [21; 24; 53]. Крім, відбиття нападів козаки часто здійснювали атаки на татарські міста й села. Зокрема, козацький гетьман Куницький писав листа до польського короля в 1683 р. про перемогу 1683 р. над білогородськими татарами [28]. Крім, протистояння з татарами польських читачів цікавила й інша інформація, а тому Шимон Райнігер публікував свідчення про хід престолонаступництва, перемоги на московітами [49; 51-52], інформацію з польського табору з під Львова, про дії козаків [25-27; 37; 43; 41].

Періодично писали про події в Україні й віденські газети. Так, видавець Грегер Хюбнер писав про бої татарами на Поділлі та перемогу над ними в 1596 р. [38]. А Йоганн Якоб Кюрнер про подвиг Георга Франца Кульчицького під Віднем в 1683 р. [48].

Нюрнберзький видавець Леонхард Хойслер в 1596 р. публікував новини, які стосувалися території Угорщини, Богемії, Трансільванія, Персії, Кримського ханства та Османської імперії [46]. А Єжи Бауманн з Вроцлава дав опис перемоги польської зброї над татарами та захоплення їхніх міст в 1621 р. [47]. Про ці події писав невідомий видавець [54].

Важливим джерелом стало видання «Theatrum Europaeum», що виходило за сприяння видавця Маттеуса Меріана. Редакція видання збирала всі офіційні оголошення та надрукувала їх у вигляді брошур з актуальним змістом. Всі матеріали були поділена на томи. І якщо перших про Україну було мало відомостей, то після початку Визвольної війни їх стало значно більше [35].

Отже, матеріали преси стали важливим джерелом для висвітлення подій XVI–XVIII ст. про Україну та український народ. Завдяки пресі ми отримали можливість використовувати інформацію від представників військових кіл, дипломатів, мандрівників, купців. Ці свідчення швидко передавалися через тогочасну поштову службу, мережу кореспондентів та потрапляли в так звані «летючі листки», щоб стати надбанням читачів по всій Європі.

Таким чином, використана джерельна база характеризується різноманітністю й дозволяє з'ясувати суть поставленої проблеми. В джерельних

матеріалах міститься значна кількість цінних суб'єктивних суджень, оцінок, аргументованих висновків з тих чи інших питань історії України та українського народу: передусім його становища та боротьби проти іноземних поневолювачів; культури українського народу; політики сусідніх держав щодо України та українського народу, – більшість з них були невідомими навіть для науковців. А тому вважаємо, що загалом джерельна база ще недостатньо вивчена і введена в науковий обіг.

Історіографія дослідження поділяється на 2 групи: вітчизняна та зарубіжна. Перші спроби дослідження свідчень німецьких вчених, мандрівників та дипломатів XVI–XVIII ст. про Україну та український народ, як джерела для вивчення історії України серед українських істориків розпочалися на початку XX ст. Зокрема, в цей період німецький історик, який проживав в Україні, В. Кордт створив каталог з 307 авторів, які публікували свої твори про Україну німецькою, шведською, італійською, англійською та французькою до 1700 р. Зокрема, присутні праці С. фон Герберштайна, Е. Лясоти, Й. Майера, А. А. Мейна, А. Майерберга, Й. Корба [66].

Праці видатного українського дослідника В. Сіцинського містить огляд відгуків чужоземців про Україну та українців від найдавніших часів до середини XIX ст. Багато уваги приділяється відомостям про Запорізьку Січ, періоду Б. Хмельницького, гетьмана Мазепи. Наводяться цікаві дані про побут і етнографію українського народу [81-82].

Видатний український історик Д. Дорошенко перебуваючи закордоном написав працю «Україна та імперія. Дев'ять століть німецько-українських відносин у дзеркалі німецької науки та літератури», де на значному джерельному матеріалі висвітлено внесок німецьких мандрівників, дипломатів, військових у висвітленні події на території України [89].

Ілля Костянтинович Борщак – український політичний діяч, історичний публіцист і журналіст єврейського походження. Його наукова діяльність стосувалась всього, що пов'язане з Україною, особливо її минулого, XVII – початку XX ст., контактів із Заходом, зокрема, з Францією. Узагальнюючий

характер мала його брошура «Ідея Соборної України в Європі в минулому. По невиданих документах і стародавніх працях», де автор проаналізував праці німецьких авторів про Україну та її землі [59].

Український історик на еміграції в Німеччині – Домет Герасимович Оляничин в працях «Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр.» та «Українсько-бранденбурзькі політичні зносини XVII ст.» показав нам українські землі очима шведського та бранденбурзького (німецького) дипломатів в XVII ст. [76-77].

Серед сучасних дослідників чимало знавців окремих частин теми нашого дослідження. Зокрема, у сучасній українській історіографії проблемі джерел з історії України XVI-XVIII ст. присвятив Д. Наливайко. Його праця є найповнішим систематизованим висвітленням рецепції України у Західній Європі XI–XVIII ст. Висвітлюється вона як історичний процес зі своєю тяглістю й парадигмами, етапами й особливостями, породжуваними як об'єктом рецепції, так і її суб'єктами [75].

Професор Державного університету в Акроні, а від 1984 р. професор-гість української історії на університеті в Гайдельберзі Теодор Мацьків – відомий дослідник діяльності гетьмана Мазепи та його доби в західноєвропейських джерелах. А тому його праця є цінною та вагомою для дослідження теми нашої роботи [71].

Праця Д. Вирського представляє найбільш значущі пам'ятки річпосполитської історіографії XVI – першої половини XVII ст., і присвячені темі війн на татарському прикордонні України [63]. Інше його дослідження є частинкою зібраних матеріалів з історії історіографії України доби Раннього Модерну [64].

Київські науковці Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г. аналізують документальні видання і новітні дослідження, присвячені гетьману Петру Дорошенку [65].

Праця І. С. Монолатія досліджує актуальні історико-етнологічні проблеми українсько-німецьких відносин в Галичині, показано заселення та розвиток німецьких колоній краю, їх організаційне та правове оформлення в

умовах Австро-Угорщини (1772–1918 рр.) та Другої Речі Посполитої (1919–1939 рр.) [116].

Важливу роль відіграли дослідження провідного українського дослідника о. Ю. Мицика. В одній з праць написаній разом з О. Кислюк, науковець вперше вводить до наукового обігу важливу пам'ятку історичної думки та україно-французько-німецьких зв'язків XVII ст., цінне історичне джерело, у якому висвітлюються події Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. [73]. В інших працях він досліджує значення преси, зокрема, летючих листків, які вміщували на своїх сторінках інформацію про події в Україні [72; 74].

Сучасний український дослідник О. Сокирко розглядає малодосліджене питання, що пов'язане з присутністю німецьких найманців в гетьманському війську доби Хмельниччини [84].

В праці О. Федорука досліджується міжнародна політика й європейська дипломатія середини XVII ст. Значну увагу присвячено й подіям на території України [86].

Рецензії на працю «Від землі козацької до землі селянської: Україна на горизонті Заходу XVI–XIX ст.» сучасного швейцарського дослідника Андреаса Каппелера написали і опублікували українські вчені В.Ададуров, П. Барвінська, С.Стельмах. Автори критично підійшли до свого завдання та вказали на всі недоліки та позитиви написаної праці [55-56].

В наукових працях К. Бігун охарактеризовані німецькі автори та їх праці, а також вказується на важливість видання «летючих листків» та окремих творів, які містили інформацію щодо подій в Україні [57-58].

Дослідники Руда О., Піх О. звернули увагу на рецензійну та критико-бібліографічну діяльність наукової творчості М. Кордуби, який опрацював значну кількість німецькомовних джерел з історії України зазначеного періоду [80].

В статті Н.І. Храпунова аналізуються відомості про Крим, зібрані Пірсом-Бальтазаром фон Кампенгаузенем, німцем за походженням, що був на

російській службі, який у своїх мемуарах описав деякі сторони життя півдня Східної Європи наприкінці XVIII ст. [87].

Дослідниця Є. Літвіненко описала життя та діяльність відомого на теренах Західної Європи гравера та видавця Маттеуса Меріана. Завдяки йому почала публікуватися друкована хроніка «Theatrum Europaeum». А в іншому дослідженні авторка звернула увагу на інформування європейських читачів про події в Україні під час гетьманату Івана Виговського на шпальтах німецькомовної друкованої хроніки «Theatrum Europaeum» [68-69].

В монографії Брицького П. П., Бочана П. О. вперше в українській історіографії висвітлюються окремі праці західноєвропейських вчених, послів, мандрівників і військових, які містять важливу інформацію про історію, етнографію, культуру, звичаї та традиції українського народу. Це передусім праці німецьких вчених і мандрівників Й.Енгеля, Й.-Г.Коля, Й.-Г. Блазіуса. Їх свідчення мають історичну цінність і значущість [60].

О. Полевщикова в праці присвяченій «Західноєвропейській українці XVI–XVII ст. в бібліотеках Воронцових дає характеристику працям німецького історика Самуїла Пуффендорфа [78].

У статті А. Кудряченко розглядаються питання, пов'язані з актуалізацією проблематики досліджень зі всесвітньої історії [67]. Праця І. Лоського дає можливість побачити залученість українців до навчання в німецьких навчальних закладах в XVI–XVIII ст. [70].

Кам'янецькі дослідники Трубочанінов С. В., Єрмакова Д. В. присвятили свою розвідку висвітленню маловідомих сторінок біографії ученого, мандрівника та письменника Ульріха фон Вердума (1632–1681). Охарактеризовано його основні праці та їхні видання різними мовами. Проаналізовано стан історіографічного вивчення проблеми [85].

Оригінальні думки на роль німців в Україні має дослідник В. Васильчук, який в низці публікацій досліджує причини, етапи, шляхи переселення німців на українські землі [61-62].

Вагомий внесок у розробку історіографії з нашої теми зробили зарубіжні дослідники, зокрема польські. Найбільшу цінність для нашого дослідження мали праці видатного польського історика преси, бібліографа Конрада Завадського. У своїх працях він ґрунтовно дослідив, каталогізував близько 2,5 тис. бібліографічних записів і упорядкував їх у двотомний каталог «летючих листків», загалом проаналізував польську та зарубіжну пресу, зокрема, ефемерні листки, XVI–XVIII ст. [110-113].

Дослідник Д. Віке дає характеристику та вказує на походження *Neue Zeitung* – «нової газети», як раннього друкованого твору [109].

Швейцарський дослідник Андреас Кеппелар в одній з праць намагається відповісти на питання чи існує німецька й українська історія. Він бачить схожість історичного процесу в обох народів і намагається знайти спільні риси, зв'язки. В іншій роботі науковець вважає, що Україна й досі невідома країна на Заході. Однак у XVI–XIX століттях вона була відома в всій Європі. У своїй книзі автор розглядається західний образ України в цей період, який спочатку характеризували козаки, а потім селяни [98-99].

М. По дає характеристику запорозьких козаків у висвітленні західної історіографії. Зокрема, автор згадує праці Герберштайна, Е. Лясоти, С. Мюнстера та багатьох інших [105].

Дослідники М. Хотопп-Ріке, С. Тейл, Язма Мірас розглядають в своїй праці тему ісламу, кримських татар та Східної Європи в контексті німецької літератури [97].

Німецький автор Евальд Хорн дає характеристику науковій діяльності в університетах. Зокрема, подає інформацію про диспути та докторантів в німецьких університетах 16 ст. Ця праця нам важлива, адже ми розглядали перші дисертації про козацтво [96].

Дослідник історії освіти в Торуні Е. Вашінські звертає увагу на питання освіти в Польщі початку Реформації до кінця польського панування. Серед іншого, автор аналізує перші дисертації, які захищалися на землях, що входили до складу польської держави [108].

Серед праць зарубіжних дослідників слід виділити ґрунтовне дослідження колективу авторів Володимира Гружинського, Дороти Адамек та Мацея Огороднічука присвяченого новому дослідницькому проекту, спрямованому на створення електронного корпусу польських текстів XVII–XVIII ст. [93-94].

Дослідник Й. Хіллгартнер показує виникнення періодичної преси, вказує на її організацію, форму, кореспондентів, пошук інформації, роботу друкарень, пошти, розмітку, друк, формування заголовку, вибір шрифту, наявність декоративних елементів та багато іншого, що стосується перших газет [95].

Значним є внесок вченого Шаула Степфера у дослідження втрат єврейської національної меншини на українських землях в період Української національної революції 1648–1676 рр. В статті присутні покликання на різноманітні джерельні матеріали, що є цінним для нашої праці [107].

Пол Роберт Магочі створив історичний огляд і бібліографічний довідник про Галичину, де ми змогли почерпнути інформацію про джерела нашої роботи [101]. А М. Градовські пише про німецькомовні газети, які видавали в Кракові і які містили інформацію про події в Україні [92].

Польська дослідниця Тереза Банас-Корняк в своїй публікації обговорює два різних жанри ефемерних газет XVII ст. Авторка статті виділяє серед цих текстів розлогі моралізаторські трактати, що характеризуються кропіткою композицією, розгорнутими описово-повчальними сюжетами та домінуванням інформативного й дидактичної функції [88]. А науковця Божена Попілек аналізує угорську тематику рукописних газет, які були одними з найпопулярніших і найпоширеніших форм публічної комунікації в Польщі пізнього Бароко [106].

Дисертаційне дослідження Роберта Фрідла присвячена причинам, які призвели до Української національної революції 1648–1676 рр., а також місцю та ролі в ній євреїв та козацтва на початку повстання Б. Хмельницького [90].

Книга К. Фрідріх присвячена історії Королівської Пруссії – «іншої Пруссії» – яка була частиною польської держави з 1454 по 1793 роки. Вона вивчає

складні стосунки між німцями та слов'янами на польсько-прусьському кордоні та демонструє важливість національно-історичного міфотворення для силової політики. Серед іншого в праці є матеріал присвячений пруському вченому А. Бліверніцу, який писав про козаків та їх повстання в середині XVI ст.[91].

Польський дослідник В. Пагорськи в одній з праць характеризує Мартіна Цайллера – німецькомовного викладача, перекладача та автора описів європейських країн і «збірок знань» (Wissenssammlung). А в іншій про образ Польщі в німецькомовній подорожній літературі «довгого» XVII ст. [103-104].

Російські дослідники Прокопьев А. Ю., Таирова Т. Г. аналізують нове видання дорожніх записок силезьського дворянина Еріха Лассота фон Штеблау (1550–1616). Воно було підготовлено міжнародним колективом авторів зі Скандинавії та Німеччини під керівництвом Томаса Рїйса [79].

Угорсько-німецькому досліднику історії України Йоганну Крістіану фон Енгелю присвячено працю Рудольфа Марка. На думку вченого Енгель досліджував розвиток суспільства козаків у складі Речі Посполитої, яка, як він пише, перетворила козаків на ворогів через політичну недалекоглядність і не-правильне розуміння і таким чином сприяли власній руїні [101].

Праця Владислава Марека Коляси містить короткий огляд досліджень польської преси 1501–1729 р. і обговорює його напрями та результати, проведені істориками та прес-експертами після 1945 [100].

До матеріалів історіографії відносяться й Електронні ресурси. Довідкові видання. А тому праця «Україна і українці очима світу» дозволила нам отримати відомості про твори німецьких істориків, мандрівників, письменників, поетів, у яких подано матеріал про територію України, як джерело не тільки географічних, але й історичних знань; розглянуто питання походження українців; описано їх побут, особливості національного характеру та культури, діяння історичних осіб упродовж певних етапів: стародавнього (міфологічного, античного), середньовічного, епохи Відродження та Нового часу [118]. Важливими були і матеріали Вікіпедії, що стосувалися Кампенгаузена, Балтазара Балтазаровича та Лейона Пірса Бальтазара фон Кампенгаузена [114-115].

Отже, проаналізовано здобутки української і зарубіжної історіографії. З'ясовано, що в період бездержавності історична наука слабо розвивалася. Було видано лише кілька праць в еміграції, а вивчення західноєвропейської україніки було в занедбаному стані взагалі. Суттєвий прорив відбувся в часи незалежності. Було опубліковано численні праці, як аналітичного змісту, так і збірники джерел та документів, що дозволило глибше зрозуміти весь спектр теми нашого дослідження.

Методологія та методи дослідження. При розв'язанні поставлених завдань застосовано методологію гуманітарно-наукового пізнання з використанням загальнонаукових принципів історизму, багатофакторності, усебічності та об'єктивності. Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичних обставин, в їх взаємозв'язку і взаємозалежності. В нашому випадку він дозволив у динаміці простежити процес дослідження подій в Україні німецькими авторами протягом XVI–XVIII ст. Принцип багатофакторності допоміг дослідити об'єктивні та суб'єктивні чинники впливу на появу нових рис досліджень про українські землі, зміну ставлення авторів до України та її населення. Принцип усебічності передбачає аналіз всієї сукупності історіографічних джерел дослідження теми «Свідчення німецьких вчених, мандрівників та дипломатів 16-18 ст. про Україну та український народ», а також врахування різноманітних впливів на процес накопичення історичних знань. Принцип об'єктивності в дослідницькій роботі означає врахування фактів, даних і інформації без спотворення або приховування, з урахуванням різних точок зору та можливих перекосів. Це означає дотримання нейтрального та безпристрасного підходу при аналізі та представленні інформації. Ми реалізували цей принцип через комплексний аналіз та критику сукупності опублікованих джерел про розвиток України XVI–XVIII ст.

Ми застосовували також загальнонаукові методи пізнання: джерело-знавчого аналізу і синтезу, типологізації та класифікації – при характеристиці джерел. Вибір методів обумовлений прагненням досягти максимальної не-

упередженості щодо предмета дослідження, розглядаючи його крізь призму конкретних історичних фактів. Також були використані конкретно-історичні методи, а саме: аналітико-синтетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, систематизації та класифікації. Зокрема, порівняльно-історичний метод дозволив зіставити різні погляди німецьких вчених, послів і мандрівників на суспільно-політичні події у житті українців. Хронологічний метод дав змогу прослідкувати зміни у поглядах німецьких авторів на події, які відбулися в Україні впродовж XVI–XVIII ст. За допомогою методу систематизації та класифікації були опрацьовані й осмислені досі невідомі факти з історії України.

Таким чином, дане магістерське дослідження присвячене системному дослідженню німецьких джерел щодо історії українського народу, його етнографії та культури XVI–XVIII ст. Наявна джерельна база, її репрезентативність та інформаційний потенціал, який складається з особових джерел та матеріалів преси, дозволяє глибоко дослідити дану тему. Аналіз історіографії та джерельного розроблення досліджуваної нами проблеми дає підстави стверджувати, що попри здобутки української та зарубіжної історіографії дана тема все ще потребує подальшого дослідження. Деякі праці ще залишаються маловідомими не тільки для широкого загалу, але й для фахівців-істориків. Вивчення названих джерел має важливе значення для дослідження історії України XVI–XVIII ст.

РОЗДІЛ 2

НІМЕЦЬКОМОВНА ПРЕСА ТА МАНДРІВНИКИ ПРО ПОДІЇ В УКРАЇНІ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

XVI століття приносить з собою новий етап у процес ознайомлення Західної Європи зі східнослов'янським світом у цілому й Україною зокрема. На цьому етапі вступають у дію нові, політичні фактори, які сприяють розширенню і поглибленню названого процесу. Це, по-перше, швидке зростання Російської держави, її сили і впливу в європейських справах, і закономірно, що численні описи «Московії», які з'являлися в Італії, Німеччині, Англії та інших західних країнах, мали значення й для ознайомлення Заходу з усім східнослов'янським світом. По-друге, впродовж XVI ст. тривали розширення й інтенсифікація різномірних зв'язків польсько-литовської держави і Західної Європи, а це приводило й до того, що українські та білоруські землі дедалі частіше потрапляли в поле зору західних мандрівників, письменників, учених. Особливе значення для розвитку європейсько-українських літературних зв'язків мала поява козацтва і пов'язане з ним посилення боротьби українського народу з турецько-татарською агресією і польсько-шляхетською експансією. Ця боротьба не тільки привертала дедалі більшу увагу європейської громадськості до України, а й вирішальним чином сприяла формуванню інтересу до неї як окремої етнічної та історичної реальності в складі Польсько-Литовської держави [75, с.107].

Важливим джерелом для дослідження України в XVI ст. є преса. Вона до речі сама лише почала в цей період з'являтися, а тому розглянемо її основні засади, а отже й покажемо, що привертало увагу європейців, які читали про українські землі. Відомий український дослідник Ю. Мицик у своїй розвідці «Україна XV-XVII століть у світлі тогочасної преси» (1997) зазначає, що перший друкований репортаж – перший друкований «летючий листок» – побачив світ в італійській Болоньї 1470 р., а перший німецький (і

німецькомовний) «летючий листок» з'явився у 1482 р. під назвою «Історія, як турки палили християнські церкви». Від початку XVI ст. в німецькомовних «летючих листках», які друкувалися не лише в Німеччині, але й в Польщі, особливо у Гданську, актуальні військово-політичні події займають перше місце [72, с.32-35].

Дослідник із Лейденського університету Ян Хільгартнер зазначає, що такий вид «летючих листків» як «нова газета» (у заголовку зазначався термін «*Newe Zeytung*») з'являється на початку XVI ст., і він призначений виключно для представлення політичного чи військового послання. На думку дослідників, німецьке слово «газета» (*Zeitung*) з'явилося ще в XIV ст. – в середовищі кельнських і фламандських купців вживалися форми *zîdinge*, *zîdung*, похідні від слова *tîdinge* в середньо-нижньонімецьких діалектах, що означало перегляд повідомлення від посольства. Тобто слово «газета» німецькою означало в XVI ст. не що інше як «новина» [109, с.83]. Особливістю заголовків ранніх газет було те, що вони посилалися на місце листування. Але заголовки, які можна перевірити, такі як *Auss Rohm* або *Auss Wien*, не обов'язково відображають події з місця, зазначеного в заголовку, але повідомляють про те, що було повідомлено кореспонденту [95, с.59].

Мандрівники з Німеччини XVI ст. привозили перші відомості про Польщу в досліджуваний період: листівки і, насамперед, офіційні видання [90, с.10]. Найпоширенішими темами листків, новин, газет були політичні та «героїчні» події (військові перемоги та поразки), прославлення подвигів гетьманів і королів, а також кримінальні сенсації, надзвичайні природні явища, природні катаклізми, дивні та чудесні події з релігійним обертоном [88, с.238].

Про поширення цього виду джерела говорять дані інституту журналістики Варшавського університету, де знаходиться понад 797 німецькомовних сканів газет. Найдавніші описані тексти датуються 1501 роком, а найстаріші з наявних – з 1514 р. [94, с.26]. А Інститут польської мови Польської академії наук створив збірку документів – Корпус, який включатиме корисні тексти (наприклад, парламентські файли, судові книги, описи, медичні та

фермерські довідники, і календарі, листи, журнали, листівки, спеціальні тексти), літературні тексти (наприклад, щоденники, звіти, історії, герби, дискурси та оцифрував їх виклавши у відкритий доступ. Серед них чимало німецькомовних документів, що стосуються України [93, с.4-5].

Газети німецькою мовою видавалися не лише в містах Священної Римської імперії. Зокрема, за даними польського дослідника М. Градовскі у XVI ст. в Кракові було видано 29 німецькомовних друків. А якщо додати до цього ще 12 змішаних відбитків, це дає загалом 41 запис, де була німецька мова. Це були словники, записи, статuti, конституції, привілеї, ефемерні газети, присвячені важливим подіям історичним (наприклад, смерть короля Сигізмунда I Старого в 1548 р.) чи питанню релігії. Незважаючи на сприятливі умови, що існували в столиці Королівства в XVI столітті, друк німецькою мовою було неможливо розвивати у великих масштабах. Можливо, це було через це величезне домінування латини в цьому столітті та зростання значення польської громади в Кракові [92, с.124-126].

Важливим центром друку преси та книгодрукування у Речі Посполитій був Гданськ. Особливо активно діяла друкарня Мартина Роде та голландця Вільгельма Гюлемонта (помер у 1606 р.). Після смерті останнього цю справу продовжував Андреас Гюнефельд (помер у 1652 р.). Ще більшого розмаху набула діяльність спадкоємців М. Роде – вихідців зі Щеціна Георга Рете та його синів Филипа-Кристіана та Давида-Фридріха. Ця видавнича фірма існувала у Гданську протягом 1619-1695 рр. Участь у створенні гданських «летючих листків» у XVII ст. брали й понад 30 відомих художників не тільки з Польщі, але й з Німеччини, Голландії, Франції, Бельгії, у тому числі й знаменитий Вільгельм Гондіус, його учень Єремія Фальк, Ян Захаріас Столле, Симон Райнігер та інші [72, с.32].

А дослідник Ф. Собещанський пише: «З другої половини XVI ст. друковані «Листи», «Новини», «Релації», «Описи» тощо, що виходили в Кракові, інших містах та таборах, де королі й гетьмани мали пересувні друкарні, виходили без позначок, залежно від того, коли важливі новини з

країні чи за кордоном прийшли чи відбулися. Ці короткі, рідко понад аркуш, описи тогочасних подій, як і скрізь, і в Польщі, передували суцільним публікаціям» [100, с.9].

Відомий польський джерелознавець К. Завадський в одній із своїх розвідок зазначає, що існувала давня практика слухати й передавати повідомлення у формі віршів та пісень [58, с.10]. У XVI і навіть у XVII ст., переважно в Німеччині, але також і в інших країнах навіть видавалися римовані новини, при чому бувало вказувалася мелодія, на яку мав співатися друкований текст. Польський дослідник також визначив головні сюжети, які висвітлювалися в «летючих листках» у XVI ст.: воєнні дії, новини про короля і королівську родину, політико-релігійні відносини, сенсації [112, с.15, 18-20].

Говорячи про зміст, наповнення тогочасної преси варто сказати, що в заголовках тогочасної преси часто вказувались фрази: «правдиві стосунки», «правдивий опис», але слід дистанціюватися від викладених там нібито фактів. Дослідники помітили, що багато «новин», якщо не переважна їх більшість, містять інформацію про явища, які лише частково відповідають дійсності, деякі історії майже вигадані [88, с.238-239]. З особливою недовірою ставилися до руських газет, які повідомляли неправдиві новини. Однак редакція виправдовувалася складними умовами збору даних – постійні негаразди на Поділлі та в Україні, часті стихійні лиха чи епідемії заважали комунікації, затримували публікацію, а це означало, що отримані факти застарівали. Також їм було відомо про свідому фальсифікацію інформації в пропагандистських цілях [106, с.20].

Взагалі в тогочасній пресі інформації про українські землі було не багато. Український дослідник Ю. Мицик вказує, що вже перший з друкованих «летючих листків» з каталогу К. Завадського стосується України [74, с.664] – там тричі йдеться про перемогу князя Костянтина Острозького над московським військом під Оршею (1514 р.) [112, с.26].

У 1526 р. після перемоги під Могачем у брошурі «Нові звістки. Битва турецького Султана з Людовиком, угорським королем, 1526 р.» наводилися

також новини з Польщі, в яких мова йшла про можливий напад Туреччини на південні кордони тодішньої польської держави, тобто на українські землі. Невдовзі було видрукувано «летючий листок», у якому містилося послання відомого польського хроніста німецького походження Юста Йодока Деція. У ньому розповідалося про перемогу під Вільшаницею біля Канева, яку здобуло українське військо князя Костянтина I Острозького [72, с.33]. А в «летючому листку» 1527 року – про перемогу князя над татарами під Ольшаницею. «Летючий листок», який оповідав про польську дипломатичну місію до Стамбулу (1571), містив також згадку про загибель Дмитра Вишневецького-Байди [74, с.664].

Також серед газет багато повідомлень про бої з турками, про польсько-московські війни, головним чином про захоплення Москвою Полоцька в 1563 р. та про походи Баторія в 1579 і 1581 рр., про звірства, які чинили вояки Івана Грозного проти беззахисного населення Лівонії [113, с.260].

У серпні 1589 р. Османська імперія кинула великі сили проти Поділля та Галичини. Про цю навалу турків та ординців є численні свідчення в українських літописах, польських хроніках, листах тощо. Нюрнберзький друкар Леонгард Гойслер видрукував на основі головним чином листів з Речі Посполитої брошуру «Нові звістки. Достовірний опис того, що відбулося у Польщі, в країні Поділля у 1589 р.» [39; 72, с.34].

У листі невідомого автора з Кракова (від 7 вересня 1589 р.) повідомлялося, що татари здійснювали напади з коша, що в середині серпня розташувався між Збаражем і Тернополем [40]. В німецькому «летючому листку», що з'явився 1590 р., анонімний автор повідомляє, що «минулого липня», тобто влітку 1589 року, козаки вдерлися в Крим, напали на Козлов (Євпаторію) якраз під час ярмарку і захопили там багату здобич. Особливо цікава в брошурі розповідь про те, що того ж року кримська орда рушила в похід на Львів, але руська шляхта і козацькі загони дали їй рішучу відсіч і змусили відійти до Оринина. Далі українці та поляки вирушили в Крим і завдали там поразки татарам [75, с.165].

Про події осені 1595 р. розповідалося в «летючому листку» віденського видавця Грегера Хюбнера. Кореспондент з табору польського великого канцлера описав бої з татарами на Поділлі (Potolia) та в Молдові (Moldaw). Зокрема, він стверджував, що 20-тис. польське військо при підтримці семигородців розбило 30 тис. татар [38].

В 1596 р. Леонхард Хойслер з Нюрберга повідомляв новини про похід польських військ під проводом Яна Замойського на Молдавію в 1595 р., призначення Єремії Могили на господарський престол, а також листи Яна Замойського до турецького візира Сінан-паші та молдавського господаря, листи цісаря Рудольфа II та Папа Климент VIII до короля Сигізмунда III Вази про польсько-турецькі переговори щодо Молдови [46].

У 1620-1621 рр. зросла зацікавленість військово-історичними проблемами мусульманського світу. А тому події Хотинської битви знайшли яскраве відображення на сторінках летючих листків. Зокрема, в одному з них розповідається про підготовку Польщі до війни та похід князя Владислава проти турків, новини про взяття козаками Білгорода на Дністрі та Кілії [47]. Але взагалі то цій події було присвячено понад десять «летючих листків» різних авторів польською мовою, вісім – німецькою, три – французькою, один – італійською. Деякі з них уже були введені до наукового обігу, наприклад, «Достовірна реляція» Т. Шемберга, яка витримала свого часу три видання. Ю. Мицик опублікував в перекладі з німецької мови два дуже важливих джерела, які стосуються цієї події. Перше з них – щоденник освіченого німецького офіцера, який розкриває велику роль запорожців у Хотинській битві [72, с.37]. Друге – «Коротка реляція...», видана у 1621 р. авзбурзьким друкарем А. Апергером, є перекладом німецькою мовою щоденника польського шляхтича, який був учасником Хотинської битви, а також деяких документів. Авторів цієї пам'ятки, що з'явилася друком 1622 р. під назвою «Вісті з Волощини», притаманне наголошення участі й ролі німецьких найманців у Хотинській битві й досить скептичне ставлення до польського війська та його бойових якостей, але цього ставлення він не поширює на козаків, котрих характеризує як

«стійких і мужніх вояків» [54; 75, с.180]. У 1622 р. було здійснено доповнене перевидання пам'ятки. Випускалися й такі «летючі листки», в яких недостовірні, навіть фантастичні чутки, як-от про неіснуючий похід польської армії на узбережжя Чорного моря у 1621 р. [72, с.37].

30 січня 1644 р. відбулася відома битва під Охматовом, в якій коронне військо та козаки при підтримці українських селян і міщан розбили ординців, які вдерлися на територію Уманщини [53]. Ґрунтуючися на свідченнях учасника битви, який, очевидно, служив у полку М. Калиновського, було видано «летючий листок» німецькою мовою [72, с.41]. На початку реляції наводиться інформація про загони переможців [24].

Отже, преса XVI та першої половини XVII ст. відіграла важливу роль для висвітлення подій, які відбулися на українських землях в цей період. Переважно увага зверталася на військово-політичні події, мусульманську загрозу, протистояння з Московією.

Не менш цінну інформацію про Україну, українців містять праці німецьких авторів, які перебували на українських землях, як дипломати, мандрівники, військовослужбовці. Зокрема, Україна, як пише дослідник німецьких джерел про Річ Посполиту Вацлав Пагорскі, описана в контексті 6 подорожей з 34. Це були посольські місії чи походи. Для цього можна знайти декілька причин. Край вважався особливо небезпечним через татарські набіги та козацькі бунти. По-друге, Україна не знаходилась на таких популярних шляхах сполучення, як наприклад Литва (шлях до Московської держави) [103, с.97].

В поважному друкованому каталозі Веніаміна Кордта (1926), що налічує 307 осіб іноземних мандрівників, які побували у Східній Європі в IX–XVII ст., зазначено лише 6 подорожніх німецького походження, які залишили свідчення про Україну і українців у XVI–XVII ст. (С. фон Герберштайн, Е. Лясота, Й. Майер, А. А. Мейн, А. Майерберг, Й. Корб) [66, с. 22-23, 60-61, 117-118, 125, 128, 157].

Однією з перших праць, де вміщено опис подій в Україні є друкована реляція Й.-Л. Деція з характерною «довгою» назвою «Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало» ([Краків?], 1527) [63, с.11]. В праці, яка видана в 1527 р. у Кракові (німецькою мовою у формі листа) описано яскраву перемоги кн. Костянтина Острозького над татарами під Ольшаницею (поблизу Білої Церкви). Автор уродженець м. Віссембурга в Ельзасі (син бурмістра), він ще замолоду залишив рідне місто. Перебуваючи на службі Сигізмунда I в 1521 р. написав 3 праці «De vetustatibus Polonorum» / «Про старожитності Поляків», «De Jagellonum familia» / «Про рід Ягелонів», «De Sigismundi regis temporibus» / «Про часи короля Сигізмунда». Перша була компіляцією з творів різних авторів (Прокопія, Ф. Бйондо, П. Орозія, Л. Бруні, Й. Навклера та ін.), у т. ч. вигаданих. Останнім багато завдячував, зокрема, фантастичний список сарматських володарів. Друга стала витягом з Меховіти. Третя – оригінальною працею (або обробкою недрукованих матеріалів того-таки Меховіти) та важливим джерелом до перших років панування Сигізмунда I (до 1516 р.) [63, с.12-13].

Найзначнішими тогочасними історико-літературними пам'ятками про Східну Європу були «Трактат про дві Сарматії» М. Меховіти [56, с.200] і «Нотатки про Московію» С. Герберштайна, що були написані латинською мовою і призначалися для всеєвропейської аудиторії [66, с.22]. Якщо приділити більше уваги книзі С. Герберштайна «Нотатки про Московію» (1549 р.), то як видно із заголовку вона в основному присвячена Московській державі. В той же час вона включає описи білоруських та українських земель, що дозволяє вбачати в ній також явище західноєвропейської україніки XVI ст. [75, с.115]. Важливою рисою його творів є прагнення приховати середньовічну релігійну суперечність та показати перші риси етнологічних інтересів [96, с.145]. В своїй праці автор описав історію руських земель з давніх часів, згадав період Київської Русі і князів Володимира, Олега, Ольгу, Ярополка, Володимира Мономаха [1, с.62]. Також критично описав він суспільний лад цієї держави з

його всесиллям та сваволею феодалів, які «не користуються, а зловживають необмеженими вольностями», і цілком безправним, «рабським становищем простого народу», насамперед селян [75, с.115]. В описі «земель Московії» знаходимо досить широку характеристику Сіверщини (Чернігівщини), приєднаної Василієм III до Московської держави. Але основні відомості про українські землі зосереджені в розділі «Про Литву». Починаючи його, Герберштайн застерігав читачів: «Я розповідаю тут не тільки про цю землю, а й про країни, які до неї прилягають, і їх об'єднують під загальною назвою «Литва». Вона тягнеться вузькою смугою від міста Черкаси, що стоїть на Бористені, до самої Лівонії». Знаменитий мандрівник і вчений чітко розрізняв власне Литву, яка «врізається в руські землі й має власну мову та римську віру», і «руські землі», тобто Україну та Білорусь, які становили основну територію Великого князівства Литовського [75, с.115].

Про Україну джерело пише: «нижче за Черкас немає жодних християнських поселень. При гирлі Борисфена, за сорок миль від Черкас, знаходиться фортеця і місто Очаків, яким володів цар Тавриди, відібравши його нещодавно у польського короля. Нині ним володіють турки. Від Очакова до Альби, стару назву якої Монкастро, біля гирла Тираса, чотирнадцять миль, від Очакова до Перекопа чотирнадцять миль. Від Черкас, що біля Борисфена, до Перекопа сорок миль. На сім миль вище за Черкас по Борисфену зустрінемо місто Канів, за вісімнадцять миль від якого знаходиться Київ, стародавня столиця Русії. Пишність і справді царську велич цього міста явні в його руїнах і руїнах його пам'яток» [75, с.185]. Тобто, ми бачимо, що Герберштайн пропонує чудовий опис Нижнього Подніпров'я та розповідає про історію Русі і козаків [105, с.543]. Твір Герберштайна цікавий і тим, що в ньому маємо першу на Заході спробу опису й характеристики українських козаків [75, с.116]. Швейцарський дослідник А. Каппелер особливо виділяє «Записки про московитські справи» С. Герберштайна, який першим серед західних авторів диференціював українських козаків, послуговуючись назвою «черкаси»

(«circassi»), запровадив персоналізацію українців і, на відміну від М. Меховіти та його послідовників, описував Україну з московської перспективи [56, с.200].

Отже, праця С. Герберштайна «Нотатки про Московію» стала першою книгою в XVI ст., що дала європейцям загальну інформацію про українські землі та сприяла формуванню їх уявлення про відмінність московитів та українських козаків.

Грюнвальдська/Танненберзька битва (1410 р.), яка згодом знайшла змістовне обвинувачення в німецькомовній літературі, також задокументована літописцем. Чернець-домініканець Симон Грунау, народжений поблизу Ельбінга в 1470 році, у своїй «Cronica und beschreibung allerlustlichsten, nützlichsten und waren Historien des namkundigen Landes zu Prewssen,» виданій у 1526 році, прямо звертається до литовських татар і повідомляє про них. Однак і тут часто проявляються зв'язки зі стереотипами «дикуна», «язичника» та «варвара» [97, с.144].

У творі німецького космографа Й. Боемія (Йоганн Бемус (Бом, Бохем)) «Звичаї, закони і обряди різних народів», що вийшов 1520 року маємо групу невеликих розділів про «сарматські країни», яка відкривається названим вище розділом «Про Русію або Рутенію продовжується розділами про Литву, Лівонію й Пруссію, Московську державу [14, с. 182-184](«Московія»), і завершується розділами про Польщу [14, с. 184-185]) і Угорщину [14, с. 186-189]). Як бачимо, Боемій також чітко дотримувався «страбонівського» етнічно-географічного принципу у викладі матеріалу і не лише поставив Русь на перше місце серед «сарматських країн», а й приділив найбільше місця описові її звичаїв, законів і обрядів. В географічних визначеннях він включив до Русі лише Україну, а Московії відвів окремий розділ, однак у викладі етнографічного матеріалу відійшов від цієї диференціації. В етнографічній частині розділу «Про Русію або Рутенію» Боемій розповів головним чином про Москву, спираючись не тільки на Меховіту, а й на інші джерела, письмові й усні, причому ряд деталей наводять на думку, що йому були відомі розповіді Герберштайна. Щодо географічної частини розділу, то тут він повністю йшов за трактатом Меховіти і

з особливим задоволенням переповідав про «дивини» українських земель, насамперед про їхні казкові багатства й фантастичну родючість [75, с.119]. Існували англійські переклади Вільяма Вотермена (1555) (*The Fardle of Fcions*) та Едварда Астона, *The Manners, Lawes and Customs of all Nations* (London: G. Eld, 1611). Ця книга згадується як перший науковий підхід до етнографії, доступний англійською мовою [15].

Отже, праця німецького космографа Й. Боемії, яка ґрунтувалася на працях попередників, дозволяє нам дізнатися про звичаї й традиції українців, а також географію України.

Перше місце серед видань цього типу слід відвести «Космографії» німецького вченого-гуманіста XVI ст. С. Мюнстера, що його сучасники шанобливо називали «німецьким Страбоном. Окремі розділи в «Космографії» Мюнстера відведено Польщі, Литві з Самогітією, Русі та Московії. Цікаво, що Галичину він виключив з опису Польської держави і відніс її характеристику до розділу, присвяченого Русі, тобто Україні. Описуючи українські землі в основному за Меховітою, Мюнстер, як і Боемій, не зовсім продумано і вдало відбирав матеріал із його трактату; впадає у вічі, що він віддавав перевагу відомостям з «художнім домислом», які могли вразити його читачів незвичайністю, екзотикою. До того ж у нього немало плутанини з ономастикою [75, с.120-121]. Львів перетворився в Мюнстера на центральне місто всієї Русі [75, с.122]. Тим не менше, праця Мюнстера дозволяє нам після певного критичного осмислення оцінити опис України автором XVI ст.

Інший твір, який характеризує Україну та українців XVI ст. Це «Хроніка польська» Мартина Бельського. Тут містяться описи Русі, особливо Галичини і Волині, її історія, опис людності, звичаїв, подано багато фактологічного матеріалу по новітній (для Бельського) історії України, зокрема козацьких повстаннях під проводом Івана Підкови та Северина Наливайка [3, с.142-143].

Ще одним джерелом з цього періоду є праця Райнгольда Гейденштейна (1566-1620). Він був секретарем Сигізмунда III до 1613 р., після чого залишив державну службу і присвятив себе історичним дослідженням. Його основні

праці: «Шість книг коментарів Рейнгольда Гейденштейна до московської війни». Німецький переклад книги, написаної Генріхом Ретелем, вийшов у Герліці). Та книга «12 польських справ від смерті Сигізмунда Августа». У першій книзі Гейденштейн описує події польсько-московської війни 1578-1582 рр. і в зв'язку з цим часто згадує українських козаків (яких він називає «низовими», під якими слід розуміти запорожців), їхні бої з татарами, їхні походи на Молдову та її участь у війні з Москвою. У другій книзі, де розповідається про історію Польщі від 1569 до 1602 рр., про козацтво розповідається значно більше й детальніше. У ній описуються татарські походи запорожців і міститься спеціальний розділ «Козацтво», де розповідається про походження козаків та їх побут на основі різноманітних легенд, що поширювалися серед поляків. Особливо докладно він описує козацьке повстання проти Польщі під проводом Наливайка. Опис міста Києва міститься в доповіді про козаків [89, с.9].

Отже, в описі Райнгольда Гейденштейна ми маємо інформацію про Київ, українське козацтво, та їх боротьбу проти московитів, турків, татар.

Саме в той час, коли завершувалася війна Польщі проти Москви, Україну та Київ відвідав Лаврентій Мюллер (1582 р.). Він таємний радник курляндських князів. Деякий час перебував на службі у польського короля Стефана Баторія і видав у Лейпцигу в 1585 році книгу під довгою назвою: «Польська, лівонська, московська, шведська та інші історії, які були перенесені до Польщі за теперішнього короля... Так само про не німецькі народи в звичаях і побуті Ліфляндії», а також «Тартерей, річка Бористеніс, можливість старого міста Кьоф». Друге видання вийшло після смерті автора в Лейпцигу в 1605 р. Як німецький патріот і ревний лютеранин, автор не в особливо добрих стосунках з Польщею, католицькою церквою і особливо єзуїтами. У центрі його творів – король Стефан Баторій і лівонське питання, яке спричинило війну між Москвою, Швецією та Польщею, але водночас козаками, їхніми старшинами Дашкевичем, Підковою; розповідає також про їхні битви з турками й татарами [89, с.10]. Автор пише про арешт і страту Івана Підкови – козацького гетьмана,

дає опис Києва, де звертає увагу на його велич, дивується природі України [82, с.51].

Отже, Лаврентій Мюллер, таємний радник курляндських князів, описав події Лівонської війни та ставлення Речі Посполитої до українців з критичної точки зору. Його праця нам важлива тим, що автор безпосередньо перебував в Україні, спілкувався з її мешканцями і залишив інформацію про її природу та населення.

Цінну інформацію про українські землі несуть щоденники дипломатів і учасників різноманітних іноземних місій (офіційних та неофіційних), що побували в Україні в XVI-XVIII ст. Зокрема, Еріх Лясота фон Стеблау шляхетського роду родом з Сілезії [66, с.60], а за іншими даними Моравії (ймовірно, слов'янського походження), австрійський воїн і дипломат. У 1594 р. здійснив подорож на Запорозьку Січ за дорученням імператора Священної Римської імперії Рудольфа II. Свої враження Лясота ретельно занотовував у «Діаріуші» (щоденнику), вперше опублікованому у 1854 р., а тому його твір є надзвичайно цінним документом українського (зокрема запорозького) життя наприкінці XVI ст. [3, с.144-145]. Щоденник Лясоти – це його особисті нотатки, зроблені автором не для друку, а для пам'яті, для власного вжитку [4, с.163]. Писаний на жаргоні з німецьких, латинських і слов'янських слів, який, очевидно, був тоді в домашньому вжитку серед сілезького шляхетства, щоденник Лясоти для друку не призначався: це був, сказати б, «інтимний документ», відшуканий у середині XIX ст. і опублікований Р. Шоттіном. Але саме в цьому й полягають його безсумнівні переваги, його повна достовірність і точність, не викривлена будь-яким розрахунком, будь-якою тенденцією [75, с.168].

Лясота розповідає, що увагу цісаря Рудольфа звернув на запоріжців член їхньої громади Станіслав Хлопіцький, який запропонував австрійцям свої послуги. Він представився імператору як їхній гетьман і посланець – заява, яка була абсолютно невимовною, як Лясота мав дізнатися пізніше [32, с.303].

Лясота покинув Прагу 24 лютого 1594 року. Подорожуючи Україною у своєму щоденнику він подає найточніші відомості про кожне місце, через яке він пройшов: його географічне положення, кількість будівель і мешканців, укріплення, торгівлю тощо [4, с.188]. 14 квітня він уже був у Львові [89, с.15]. Тут він звертає увагу на замки, «єпископську катедру, староство, воєвідство, залогу, торгівлю, яку ведуть переважно вірмени» [81, с.52]. Зокрема, говорячи про Кам'янець-Подільський Лясота відзначив цю місцевість, «як сильно укріплене природою з яким не може зрівнятися ніяке інше місто в Польщі» [81, с.52; 102, с.134]. Продовжуючи подорож українськими областями Волині та Києва, він свідомо уникав більших міст і замків, щоб не контактувати з представниками польської влади; про його транзит дізналися лише тоді, коли він уже наближався до Києва [89, с.15].

Тут він провів три дні в травні шукаючи човна для подорожі вниз по Дніпру. Допитливий мандрівник оглянув місто та познайомився з його пам'ятками [57, с.29]. На особливу увагу, зокрема, заслуговує опис Києва, його стародавніх руїн та споруд зразка епохи, що передувала Брестській унії. Зокрема, Лясота описував Софію Київську і ті поховання, які в ній зберігалися в 1594 р., або принаймні легенди, які про них розповідали (наприклад, про могилу Ярослава Мудрого, Іллі Муромця та ін.). У щоденнику є опис Золотих воріт, мощів св. Варвари у церкві Св. Михайла, докладні описи печер Києво-Печерської лаври та ін. [81, с.180-181].

28 квітня австрійський дипломат рухаючись вниз по Дніпру зустрів московського посла Василя Никифоровича і мав з ним розмову [4, с.188]. Далі Еріх Лясота побачив і залишив один з найкращих описів порогів, починаючи з часів Константина Багрянородного [7, с.27]. Він називає тринадцять порогів (Д. І. Яворницький називає дев'ять і кілька забор), наводить тогочасні їхні назви і назвиська [4, с.188.]. «Плавання через пороги надзвичайно небезпечне, особливо за низької води. Таких місць дванадцять: коли ж залічити до них іще одне, Воронову забору, то буде тринадцять протягом семи миль... [3, с.147].

Прибувши до Запорозької Січі Лясота представив козацьким зборам пропозицію імператора. Дипломат яскраво описує процес прийняття рішень у запорізькій громаді та власні переговори з козаками. Зацікавленість імператора в домовленості з козаками він чітко висвітлює у своєму щоденнику; отже, цілком зрозумілим стає його прийняття різних запорозьких вимог [32, с.303]. Далі Лясота знайомить нас з тогочасним гетьманом козаків – Богданом Микошинським, звичаями та устроєм цієї республіки [7, с.28-40]. Перебування Лясоти на острові Базавлук тривало з 8 червня по 2 липня. Переговори Лясоти були успішними і козаки встановили тісні зв'язки з Габсбургами. Важливо зазначити, що щоденник, окрім детальних описів запорозьких козаків, їхніх політичних інститутів, звичаїв та звичаїв, містить також тексти офіційних документів, що стосуються стосунків між козаками та Рудольфом [32, с.25]. «Ми мали аудієнцію і показали письмово в Колі наше доручення про вербування війська [4, с.193]. Тоді козаки, попросивши нас вийти з Кола, прилюдно прочитали нашу грамоту і запропонували кожному висловити свою думку про неї. Коли ж, після дворазового заклику вождя, усі й далі мовчали, то присутні розділилися, як це прийнято у них при обговоренні важливих справ, і утворили два кола: одне зі старшин, а друге з простого люду, званого в них черню. Обрали 20 депутатів, і нас знову запросили в Коло» [7, с.32; 3, с.147]. Загалом представник імператора Е. Лясота вказав в «Діаріуші», що між імператором та українськими козаками було укладено договір про наймання їх на службу та боротьбу з татарами й турками [7, с.40-42]. Також було названо причини, які завадили козацтво негайно вирушити в похід: нестача коней [7, с.33], незначна кількість війська, сумніви в надійності молдавського союзника [3, с.148]. Очевидно, що запоріжці зволікали з часом і виявляли досить обережну позицію в переговорах з імператорським посланцем [32, с.42]. Загалом в своєму творі Еріх Лясота зосереджується виключно на переговорах та їхніх наслідках і не подає жодних додаткових відомостей про козаків [103, с.201].

Таким чином, опис Еріха Лясоти – унікальний матеріал, що відображає реалії ранньої Запорізької Січі кінця XVI ст., створений зацікавленим, уважним автором, свідком подій. Повна академічна публікація записок відкриває можливість отримання нових, додаткових знань про цю епоху.

Також слід згадати щоденник Я. Г. Доннерсмарка. Яків Генкель фон Доннерсмарк, посол німецького цісаря Матвія до Московщини і Польщі, що їздив до Москви в 1614 р., у своїй реляції подає цікаві відомості про українських козаків. В Польщі посла затримали смоленські конфедерати і польські жовніри його хотіли пограбувати, але українські козаки його охороняли і він завдяки їм міг продовжувати свою дальшу подорож. Згадує також маловідомий факт про участь різних військових формацій під час московсько-польської війни. Я. Г. Доннерсмарк у своєму щоденнику добре розрізняє Московщину від України-Руси, коли мову перших називає московською а других – руською [81, с.59-60]. Так, про польського секретаря Ганса Гритина пише, що він «дуже був ознайомлений із руською і московською мовами» [60, с.37].

Певне значення має також праця анонімного автора «Щоденник комісії або експедиції проти Війська Запорозького», яка описує події протистояння козаків та польського війська в 1625 р. Джерело розповідає про повстання козацтва, спроби його придушення урядовим військом під керівництвом гетьмана Конецпольського, бої під Криловим, Куруковим озером та підписання амністії учасникам виступу [3, с.156-157, 160-161].

Звернув увагу на події, що відбувалися на українських землях і Мартін Цайллер – німецькомовний наставник, перекладач та автор описів європейських країн і «збірок знань» *Wissenssammlung*). Він часто вміщував описи Речі Посполитої (Першої Речі Посполитої) у своїх численних творах: у подорожніх творах, що є частиною *ars apodemica* (порадної літератури для подорожей), у різноманітних описах із галузі географії, історії, політики та суспільства, а також на аркушах «збірок знань», де він записував факти з найрізноманітніших сфер життя [103, с.151]. Залежно від виданого твору та

часу його написання можна помітити зміну фокусу, що виявляється, наприклад, у посиленні інтересу автора до козаків і татар. Слід зазначити, що вся інформація про Першу Річ Посполиту походить із вживаних матеріалів, оскільки Зейллер ніколи не був у Польщі і базував свій опис на розповідях про подорожі інших авторів або на широкому спектрі творів польських та іноземних письменників: описи, історичні твори, полеміка тощо [104, с.156]. Стосовно останніх подій, таких як повстання козаків чи шведська навала («потоп»), автор подав багато докладної інформації про збройний конфлікт, однак не намагаючись надати більш цілісного опису [104, с.159-160].

У книзі Дуфнера-Грайфа про *Bosniaken und Towarczys*, а також у «*Der Husar des Großen Königs*» Генте кримські та литовській татари згадуються як солдати-товариші, що воювали, не без вкраплення поблажливих зауважень і всіляких етнічно-національних спотворень [97, с.146].

Крім творів німецьких авторів, у Франкфурті та Кельні відповідно вийшли друком роботи італійця на польській службі Александра Гваньїні (1584) та поляка Мартина Броньовського (1595). У той же час праця Альбертуса Кампензе (або Альбертуса Пігіуса), який служив при Святому Престолі, була видана в Римі [105, с.535-537, 539, 546].

Отже, проаналізувавши основні друковані джерела про Україну від німецькомовних авторів XVI та першої половини XVII ст. варто сказати наступне. Перші газети друкувалися в Кракові, Гданську, Нюрнберзі, Лейпцигу. Вони публікували інформацію про військово-політичні події, природні лиха, дипломатичні переговори, сенсаційні знахідки. Джерелом таких газет були чиновники, військові, мандрівники, купці, дипломати. Зокрема, описуючи українські землі преса звертала увагу на битву під Оршею, протистояння з турками й татарами, напади останніх на Поділля, Галичину, загибель Дмитра Вишневецького-Байди, мусульманську загрозу. Крім, матеріалів преси важливу інформацію несли праці німецьких авторів у яких йшлося про Україну. Можемо зробити висновок, що частина авторів не була на українських землях і свої праці писала на основі книг попередників. А також

переконані, що до приїзду в Україну мандрівники та дипломати або нічого не знали про неї, або ж основним джерелом їхніх знань були польські джерела, які тенденційно представляли історію України, переслідуючи свої інтереси. Німецькі мандрівники й вчені, зустрівшись під час своєї подорожі з українським населенням, мали можливість переконатися в протилежному. Вважаємо, що інформацію подорожників не можна вважати повною і повністю об'єктивною, але цінність їх відомостей полягає в тому, що це свідчення представників держави, під владою якої українські землі не перебували. А тому вчені чи мандрівники мали змогу давати більш об'єктивні оцінки тим або іншим явищам.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1648–1676 РР. У ВИСВІТЛЕННІ НІМЕЦЬКИХ ВИДАВЦІВ, УЧЕНИХ, ДИПЛОМАТІВ І МАНДРІВНИКІВ

Українська національна революція 1648-1676 рр. стала однією з найзначніших подій бурхливої європейської історії XVII ст. Ця всенародна війна за звільнення від чужоземного панування й здобуття незалежності, яка вразила сучасників своїм розмахом і масовістю, була водночас і одним з найбільших соціальних рухів у тогочасній Європі, своєрідною селянсько-козацькою революцією. Події революції викликали сплеск інтересу до подій в Україні в Німеччині та інших країнах Західної Європи. Можна сказати, що кожна її значна подія викликала появу цих публіцистичних видань, у яких знаходили вираження різні погляди на події в Україні, але переважали погляди просяхетські й прокатолицькі, що було наслідком ідеологічної активності шляхетської Польщі та її спільників на Заході, зокрема папського Риму, який відразу зайняв різко ворожу позицію до повсталого українського народу [75, с.255].

До перших широких описів Визвольної війни, що засновувалися на емпіричному матеріалі, на різномірній документальній інформації, слід віднести матеріали тогочасної преси. Важливу частину тогочасних газет склали матеріали «Театру Європи». Це видання, що стало продовженням історичної хроніки: «Хроніка Готтфріда» («Gottfrieds Chronik») видавця Маттеуса Меріана і являло собою спробу написати всесвітню історію, де б розповідалась його історія з року в рік аж до сучасних подій – тобто до 1618 р. [69, с.56-57]. Проте з 1635 р. хроніка вже починає виходити під назвою «Театр Європи» і всі подальші випуски виходили лише так. Так, на титульній сторінці IX тому (1660-1665 рр.) в правому нижньому кутку є зображення козаків, закутих у кайдани. А на мапі литовських земель («Magni Ducatus Lithvaniae»), що

розміщена у цьому ж томі, позначено і українські землі, зокрема Волинь (Wolynia), Підляшшя (Podlashia), Поділля (Podolia), Полісся (Polesia), є навіть і сама назва – «Україна» («quj tum Ukraina ab aliis vocitatur») [69, с.58].

Редакція Theatrum Europeum зібрала офіційні оголошення та надрукувала їх у вигляді брошур з актуальним змістом. У п'ятому томі новини про Польщу ще досить убогі, а в шостому ними все «завалено» [90, с.10]. Автором шостого й сьомого томів «Театру Європи», в яких ідеться про Визвольну війну українського народу, був Й. Г. Шледер, маловідомий німецький історик середини XVII ст. Цікаво зазначити, що в своїй щорічній хроніці автор звертається до опису подій на Україні одразу ж після розповіді про події Англійської революції, подібним розміщенням матеріалу виділяючи їх як найзначніші явища європейської історії середини XVII ст. і зближуючи їх [75, с.289-290].

Найзначнішим серед німецьких видань є анонімна брошура «Про новий заколот козаків проти Корони Польської...» (1649 р.), яка містить загальне висвітлення першого етапу Визвольної війни українського народу. Зміст брошури наводить на думку про те, що її автором був хтось із німецьких офіцерів-найманців на польській службі, як доводить Ю. А. Мицик, - генерал-майор Крістоф Гувальд, командир німецької піхоти, який брав участь у військових діях 1649-1653 рр. У брошурі відсутня пагінація, всього ж у ній двадцять дві сторінки, з них останні шість займає німецький переклад *Compropositio Pacis* під Зборовом, тобто пунктів Зборовської угоди [75, с.272]. Публікувались і листівки про ці події. Зокрема, за 1649 р. знаходимо інформацію про облогу Збаража, битву під Зборовим та мирний договір укладений з ворогом польським королем Яном Казимиром [31; 23]. А в 1651 р. про битву під Лоевим і поразку українського війська [10]. В 1651 р. «Театр Європи» розповів про героїчну смерть запорозького козака, який у фіналі Берестецької битви один протягом години відбивався від ворогів. Козака вже було чотири рази поранено кулями, але він зустрів трьох польських вояків з такою мужністю, що вони змушені були облишити його. Все це вельми

здивувало його величність короля Польщі, який прибув на це місце і побачив, як багато людей не можуть перемогти одного. Ось чому король сказав, що подарує йому життя, коли він складе зброю». Однак козак відхилив цю пропозицію короля, заявивши, «що він хоче не тільки жити, а й померти, як воїн» [75, с.292].

В 1656 р. газети повідомляли про концентрацію польських військ під Львовом, татарські підкріплення для Речі Посполитої, з'єднання військ Чарнецького і Сапєги, переможну битву зі шведами під Замостям [43]. А в 1657 р. опублікували розповідь про переможну сутичку між польськими військами Чарнецького та трансільванською армією Ракоці біля Чорного Острова, підписання Ракоці капітуляції в Менджибожі 22 липня 1657 р. Вказані також пункти договору [50].

Після смерті Богдана Хмельницького видання «Театр Європи» публікує інформацію про постать гетьмана Івана Виговського та пов'язані з ним події. Вони з'являються у VIII томі «Театру Європи». Зазначений том містить опис подій, що відбулись у світі протягом 1658-1660 рр. Гетьман Іван Виговський розглядається автором хроніки нейтрально: його називають гетьманом козаків, які були разом з ним на стороні Польщі, а також канцлером при старшому Хмельницькому. Згадується, що Генерал Виговський восьмого року мав зустріч з воєводою Київським щодо збору податків на території України на утримання реєстрового війська. У VIII томі автор акцентує увагу на таких подіях з історії України, як: сейм у Варшаві, на якому розглядались окремі пункти Гадяцької угоди, Конотопська битва, обрання на гетьманування Юрія Хмельницького [68, с.183-184].

У наступних німецькомовних «летючих листках» за 1658-1659 рр. розповідалося про перемогу запорозького гетьмана Івана Виговського над Мартином Пушкарем, польсько-козацькі переговори [30], драматичний перебіг подій у війні між Україною та Московською державою. В одній з таких пам'яток переказується чутка про прагнення царя Олексія І особисто очолити каральний похід проти України. В іншій йшлося про бої під Переяславом у

лютому 1659 р. Деякі «летючі листки» повідомляли про тяжкі бої під Києвом між українськими і московськими військами. Найцінніші дані містяться у «Грунтовній і достовірній реляції про перемогу [...] під Конотопом [...]» (Гданськ, 1659, друкарня Рете). Тут йшлося про блискучу перемогу українського війська гетьмана Івана Виговського над московською армією 10 липня 1659 р. Уважне вивчення пам'ятки показало, що вона є перекладом німецькою мовою оригінального листа самого І. Виговського до коронного обозного Речі Посполитої Анджея Потоцького від 11 липня. Кілька німецьких брошур повідомили читачів про перемоги військ Речі Посполитої 1660-1661 рр. над московськими силами у Білорусі [72, с.45].

Також в «летючому листку», який ймовірно був надрукований у Гданську в друкарні Давида Фридерика Рете в липні 1659 р., розповідалося про нищівну поразку головної армії московитів у битві під Конотопом, де в полон потрапило 50 тис. війська і вся артилерія. В реляції подавалися й дані про чисельність козацьких полків [49]. Дослідниця Є. Літвіненко вважає, що «Theatrum Europaeum» перекутило дані про цю подію. Зокрема, вказано помилкові дані про чисельність військ та командувача польської армії [68, с.185].

У центрі уваги «летючих листків» 1658-1659 рр. стоять політичні взаємовідносини України та Польщі. У «Стислій реляції...», виданій у Гданську в друкарні Давида Фридріха Рете після 13 серпня 1658 р., згадувалося про те, що на сеймі було відкладено на вісім днів ратифікацію Гадяцького миру, призначену початково на 1 серпня 1658 р. Як відомо, Гадяцький пакт було укладено 16 вересня 1658 р., і тут же побачили світ спеціальні «летючі листки», які містили у собі повний текст угоди [72, с.44].

Великий резонанс у Європі мала звістка про розгром московського війська під Чудновим восени 1660 р., коли капітулювала армія воєводи Шереметева (Moscowitischen General Szeremet), а гетьман Ю. Хмельницький уклав угоду з Річчю Посполитою. У зв'язку з тим, що бойові дії під Любаром, Слободищем і Чудновим тривали більше місяця (з кінця вересня до початку листопада 1660 р.), а між воюючими сторонами було декілька раундів

переговорів, цій події було присвячено щонайменше чотири «летючих листка», які приписують друкарні Д. Рете з Гданська [25; 52].

Не менший інтерес європейських читачів викликала інформація про протидію османській експансії. Так, вже після капітуляції гарнізону Кам'янця-Подільського туркам, османсько-татарські війська продовжили наступ на Бучач та Львів [45] і польській армії під командуванням великого гетьмана коронного Яна Собеського вдалося розгромити татар під Калушем. 14 жовтня 1672 р., присвячений цій події «летючий листок» публікує гданський друкар Шимон Райнігер [21]. Наступного року в Гданську побачив світ «летючий листок», в якому йшлося про нову перемогу, яку об'єднане польсько-литовське військо під проводом Яна Собеського отримало над турками у битві під Хотиним 11 листопада 1673 р. [29]. В наступному році османська армія знову захопила Правобережжя та змусила поляків відійти від Хотина.

Відхід османів на зимівлю змусив гетьмана П. Дорошенка в грудні 1674 р. попросити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди та про відданість Польській Республіці [18].

В 1675 р. турецько-татарська армія вирушила в наступ на Галичину та Поділля. «Тарнополь, Вишневець, Мікулинці, Бучач і Завалув впали. Татар було відбито від Злочува і Бережан, але вони переправилися через Дністер, спалили Войнилов і спустошили Покуття». Про повідомляла тогочасна преса [19]. Також вона радісно писала за 1675 р., що Ян Собеський продовжував війну з османами розбив ворогів у битві біля Лисиничів під Львовом [42], також вдалося відстояти Тереховлю [44].

Крім, матеріалів преси важливим джерелом про події Національної революції українського народу 1648-1676 рр. стали матеріали опубліковані мандрівниками, чиновниками, дипломатами. Так, наприкінці грудня 1650 р. кримський посол Мустафа Бего повертався із Швеції, німець Йоганн Майер, який перебував на шведській дипломатичній службі відправився разом із ним до Бахчисараю, щоб передати ханові Іслам-Гіреєві III грамоту від шведської

королеви Христини [89, с.18]. Майєр підчас подорожи туди й назад писав щоденник (по-німецьке) [66, с.117]. У цьому щоденнику знаходяться цікаві новини про сумне становище рабів-християн у Криму та серед татар і турків загалом, причому Маєр зазначає, що турки поводитися з рабами набагато гуманніше, ніж татари. Він також передає надзвичайно важливі відомості про молдавсько-польські та молдовсько-українські стосунки, про стан польського війська, яким він командував напередодні вирішальної битви між поляками та українцями під Берестечком на Волині [89, с.18]. Повертаючись з Криму Майєр і його супутники повернули на Очаків, і далі їхній маршрут проліг через Молдавію і західноукраїнські землі. Та хоч шведський посол обминув «козацьку Україну», вона постійно привертала його увагу. Розпочалася нова війна з поляками, і Маєр фіксує в щоденнику вісті про цю війну, що до нього доходили, зокрема про успішні дії Богуна у відбитті польського наступу на Поділлі весною 1651 р.[75, с.263].

Одну з праць, де згадуються українські землі написав Іоаким Пасторій, секретар і придворний історіограф при польських королях Владиславові IV і Янові Казимирі. Справжнє прізвище Хіртенберг. Походив з сім'ї німецького священнослужителя з Сілезії (нар. 1611). У своїй головній праці «Війна скіфсько-козацька» (1652) описав військові дії в 1648-1651 рр. [57, с. 30]. В праці Пасторій головним супротивником Речі Посполитої зробив татарського хана. На друге місце поставлені у Пасторія козаки, як певна станovo-військова організація, і на останнє - народ України, який він називає «руською черню» і виявляє до нього найбільшу ворожість. Пасторій зібрав і використав величезну кількість джерел, серед яких були документи з королівської канцелярії, листи короля і сенаторів, гетьманів і командирів німецьких найманців, реляції послів і легатів; багато матеріалів було зібрано ним під час сеймів, немалу інформацію він одержував від своїх численних кореспондентів [75, с.287]. Особливий інтерес в його творі викликає повідомлення про перехід на бік повсталих 1800 козаків з табору М. Потоцького під Корсунем. Пасторій використовував у своїй праці щоденники свідків битв під Жовтими Водами, Пилявою, Збаражем, а

також різні донесення, хроніки, свідчення очевидців. Його твір був добре відомий в Західній Європі, особливо в Німеччині і Франції. Дуже детально цей твір використав французький автор П'єр Шевальє [60, с.35-36]. А німецький історик і письменник Еразм Франціск довів опис Пасторія до 1657 р. [57, с. 30]. Він більшу увагу приділив діям німецьких найманців у складі військ Речі Посполитої. У битві під Берестечком брало участь 20 тисяч німецьких найманців. Головним і найбільш небезпечним ворогом Польського королівства Еразм Франціск вважав козаків і приділив їм основну увагу у першій частині книги, особливо Запорозькій Січі, її устрою, звичаям козаків, їх волелюбству. Але їх війну проти поляків оцінює з погляду панівних верств держави як повстання бунтівників проти законного монарха, тобто тенденційно [60, с.36-37]. Це забезпечило «Скіфсько-козацькій війні» Пасторія помітне місце в літературі про Визвольну війну і її вплив на пізніші історико-літературні пам'ятки про цю визначну історичну подію, що з'явилися в Польщі й країнах Західної Європи.

Інформація про Україну та українців є наявною в «Діалогах» 1653 р., де містяться описи відносин між станами та королем та багато інформації про татар [104, с.161].

Порівняно недавно київський дослідник Д. Вирський зауважив, що рефлексії над Козацькою революцією вивели річпосполитський «дискурс про козаків» на новий якісний рівень 1653 року «засвітився практично модерний жанр вченої історіографії – дисертація» [63, с.112]. Йдеться про твір пастора-вченого з Торуні Арона Бліверніца (Blivernitz, Blivernic, 1629-1701) «Юридико-політична дисертація про козаків, як ліпше покласти край громадянській війні у Польщі: Марсом гнати повсталих козаків та ґрунтовно їх викоринити, чи все ж Майстерністю та продовжуваними перемир'ями дійти з ними згоди» [83, с.220]. На думку українського науковця, попри явну «вчену» амбітність, А. Бліверніц мало орієнтувався у попередній історіографії козацького сюжету. Його міркування спиралися переважно на класичну літературу античності та

загальноісторичні праці. Таким чином, він по-своєму продовжив традицію «вписування» козаччини в античні та загальноєвропейські рамки [63, с.112].

Важко не погодитись із оцінкою Д. Вирського дисертації А. Бліверніца як історичної праці. Дисертант щедро розбавляв свій текст моралізаторськими міркуваннями, на які наводили його епізоди з історії хрестових походів чи давньої Греції. На думку А. Бліверніца, «народ козаків» був втягнутий у вир Хмельниччини обманним шляхом. «Але в цьому підмісячному світі немає нічого міцного чи постійного. Природно, що ті, хто зараз на підйомі, повинні очікувати рано чи пізно загибелі» [13]. Дослідниця з Університетського коледжу Лондона Карін Фрідріх підкреслює, що А. Бліверніц засуджував «жахливу війну», яка вразила Польщу після періоду процвітання й спокою [91, с.128-129]. Вона наголошує, що на відміну від А. Бліверніца в творі його сучасника Г. Вайса у фокусі були історичні події [91, с.131].

Про спроби нав'язання зносин з гетьманом Хмельницьким інформує нас тайємно зашифрована інструкція курф'єрста для Ульріха Готфріда фон Сомніца (Somnitz). У реляціях Сомніца з його подорожі звісток про козаків небагато. В письмі з Мітави 3 вересня 1655 р. посол повідомляє, що козацький полковник Золотаренко («oder Guldenarm»!) здобуває Вильну; до цієї реляції доданий екстракт донесення з литовського обозу з 27 серпня м. ін. про це, що польський король «з Хмельницьким сильно трактує і подає йому нечувані обітниці, щоби перетягнути його на свою сторону» [77, с.177].

Унікальне значення для нашої теми мало видання ватиканських документів 1655-1656 рр. про переговори Алегретті й Лорбаха у Москві, Полоцьку та під Вільном. Видавцем цих джерел був о. Августин Тайнер, відомий німецький історик, археограф, теолог, який тривалий час перебував на посаді префекта Ватиканського таємного архіву. Це були матеріали, які папські нунції при польському королеві та австрійському імператорові пересилали до Рима. У збірнику публікувалися, зокрема, реляції віденського нунція до пап Інокентія X у 1654 р. та Олександра VII у 1656 р. про перебування у Відні московських посольств Івана Баклановського та Григорія Богданова [86, с.51].

У різних спогадах німецьких авторів є сторінки, присвячені визначним подіям у житті українського народу минулих століть. Зокрема, в довіднику «Суапеае» читаємо, що гетьман Б. Хмельницький «був досвідчений і вчений воїн» [60, с.37].

Менш відомий щоденник німецького (а за іншими даними шведського) пастора і дипломата Конрада Якоба Гільтебрандта (1629-1679), який, зокрема, перебував у складі шведського посольства до Чигирини в січні 1657 р. [76, с.41]. Вперше про неопублікований щоденник К. Я. Гільтебрандта стало відомо ще наприкінці XIX ст., але до наукового обігу його було введено лише в 1937 р., при чому одночасно німецькою та в перекладі українською. Німецьке видання побачило світ у Лейдені, за редакцією Франца Бабінгера [17]. Український переклад з коментарями здійснив Домет Оляничин [58, с.14].

Уродженець Старгарда в Померанії, колишній студент Лейпцігського університету К. Я. Гільтебрандт у 1656 р. приєднався до шведського посольства Готгарда фон Веллінга, з яким побував у Трансільванії, Молдові, Україні та Туреччині [17, с.10-12, 27-29; 76, с.41-42]. На думку видавця щоденника Ф. Бабінгера, його текст є першим і, ймовірно, єдиним німецьким описом подорожі Трансільванією, Молдовою, Волощиною та Україною в XVII ст. [17, с.13].

Цей щоденник цікавий для українців насамперед тим, що там подано багато нової інформації, яка була отримана від мешканців сіл та міст, які проїздило посольство, від гетьманського двору та українського війська. У серпні 1656 р. шведські послы прибули до Клявзенбурга, де перебував князь Юрій Ракоці. К. Я. Гільтебрандт згадує про перебування при дворі Ракоці козацьких послів [58, с.14].

Після укладення шведсько-семигородського союзу шведське посольство вирушило в Україну «до тогочасного козацького гетьмана Богдана Хмельницького з деяким дорученням (in gewissen Commission)» [76, с.45]. 5 січня 1657 р. воно прибуло до козацького міста Косниці. Тут мандрівники побачили добре зроблене земляне укріплення (шанець), схожого на який більше

не зустріли в Україні. Дорога йшла замерзлими річками. Часто зустрічали козаків, які молотили на льоду – на вилитому току. Місцеві мешканці приносили мандрівникам курей, яйця, білий хліб, горілку, пиво, питний мед, овес і сіно для коней. На думку К. Я. Гільтебрандта, Україна – багатий на збіжжя край. Один корець збіжжя коштував тоді 8 півтораків [76, с.52; 58, с.15].

Німецькі мандрівники часто називали Україну Польщею. Проте територіально вона кілька разів відокремлена від Польщі. Цитата з Конрада Якоба Гільтебрандта свідчить про те, що ці два погляди не виключають один одного: «Зароцька [Сороки] місто і замок на Ністрі, раніше називався Тірас, річка яка відокремлює Польщу від Молдови, розташована в 1 милі. Отже, ця річка розділяє Влтаву й Україну» [103, с.134-135].

Розповідаючи про звичаї і побут українців, К. Я. Гільтебрандт описує відважність українських жінок, які проте полюбляли випити чарку [76, с.55]. Населення було грецької віри, мова різкіша за польську, будинки погано побудовані, одягу із сукна не було, чоловіки носили шаблю, рушницю або пістоль [58, с.15]. Потім, він продовжує спираючись на власний досвід, і представляє весільний обряд і звичаї зловживання алкоголем та шахрайство щодо невинності [103, с.202].

Автор щоденника мало говорить про хід переговорів із Б. Хмельницьким, але яскраво описує прийом, де всіх пригощали їжею і горілкою, яку посол не міг пити [76, с.56-57]. І. Виговський передав Веллінгу, що гетьман не проти союзу, але йому потрібні гарантії, що Швеція визнає всі відвойовані «кров'ю козаків» території, де є грецька віра [58, с.15]. В нотатках спостережливого Гільдебрандта знайшло відбиття посилення влади гетьмана в останні роки його правління державою, суворі заходи, до яких він вдавався для зміцнення державної і військової дисципліни [75, с.268], відносини з татарами та османською Портою [17, с.20].

Дотичний зв'язок з вищезгаданим джерелом має відгук М. Кордуби. Він написав рецензію на працю німецького історика Франца Бабінгера «Опис подорожі шведського посольства до Семигороду, України та Константинополя

у 1656-1658 рр. Конрада Якова Гільтебрандта» (Лейден, 1937). Рецензент кваліфікує дослідження як нове джерело до історії Хмельниччини. М. Кордуба схвально оцінив внесені Ф. Бабінгером доповнення: у вступі подав докладні відомості про автора, про розвідку, зокрема, окреслив історичне тло згаданих у праці посольств, ознайомив читачів з різноманітними життєвими обставинами шведських послів. Позитивно відзначив М. Кордуба докладно підібрані укладачем коментарі, а також індекс осіб і географічний покажчик [80, с.151].

Наступним джерелом про Україну є свідчення ротмістра на бранденбурзькій службі О. А. Мейна, який був спочатку 1658 р. при Гетьмані Івані Виговському як посол від курфюрста Бранденбурзького Фрідріха Вільгельма. При паперах Мейнових знаходяться двоє листів до курфюрста; з них першого написав Гетьман Богдан Хмельницький 21 червня 1657 р. Чигирині, а другого Гетьман Іван Виговський 11-го березня 1658 р. в Чигирині-ж-таки [66, с.125].

Відомий історик Самуїл Пуффендорф (1632-1694), співтворець нової наукової історіографії, «майстер імперської журналістської історіографії», як називає його Едуард Фютер, коротко торкається України у своєму посібнику для молодих державних діячів і політиків, що називається «Вступ до історії основних європейських держав» [89, с.21]. В праці йдеться про формування козацтва, війни козаків з турками і татарами, Визвольну війну українського народу та приєднання України до Росії [78, с.104]. Україна вперше згадується у зв'язку з правлінням у Польщі Стефана Баторія. Він називає її «областю від Бара, Брацлау і Кіова, між ріками Дністер і Дніпро до Чорного моря». Ось «козацьке піше ополчення», яке було наказане Стефаном Баторієм і отримало від нього місто «Тектимиров» (Трактемиров) як центр, як «збройову палату і резиденцію полковників». Але між поляками й козаками виникли непорозуміння «Року 1637 була закладена основа козацької війни, з якої для Польщі виникло невимовне горе [89, с.21]. Також Пуффендорф передає дуже важливу інформацію про шведсько-українські стосунки та про політику Богдана Хмельницького [89, с.22]. В іншій праці «Історія правління Карла X

Густава, короля Швеції» Пуффендорф робить екскурс в історію Визвольної війни: зображено хід військових дій, дипломатичну історію подій [78, с.104-105].

Крім, іменованих щоденників існували й анонімні. «Поскільки я можу зробити з процедур Хмельницького висновок, – занотував якийсь невідомий німець, – то бачу, що він мусів бути скромний і розумний муж і до своєї війни посідав великий розум. Бо незабаром, коли він підійшов під Львів, то спочатку припинив до міста воду. Рівно ж на всіх дорогах наказав він своїм переловити листи, звідки зміг довідатися багато секретів, скільки хотів [77, с.169].

Крім, вищеперерахованих праць варто згадати й книгу А. Майерберга – посла цісаря Леопольда I при московському дворі, що містить в собі цікаву інформацію про Московщину, життя і побут росіян. Про Україну інформація отримана з польською літератури. Зокрема, автор повідомляє історичні дані про окремі українські, про козаків пише що вони «первісно були хлібороби, які жили в околицях Києва, пізніше оселилися на Запорозжжі; відзначаються своєю сміливістю, невтомною непохитністю і щасливою війною змусили Польщу повернути їм незалежність», також згадуються природні особливості Поділля, Волині, Чернігівщини [81, с.84-86].

Також вартий нашої увага полемічний трактат, виданий у Бреслау 1665 р., який, хоч і не присвячений спеціально Україні, містить цікавий розділ про українське козацтво. Вона має назву «Descoro Republicae Poloniae» (про мету Польської республіки). Тут є інформація про козаків. Праця починається зі Стефана Баторія, який своєю так званою «реформою» перетворив козаків на сильне й добре організоване військо. Він дуже докладно описує військову організацію і дав дуже схвальний вирок їхнім войовничим якостям : «Завдяки військовій силі козаків процвітала Польська держава, бо вони захищали її від татар і турків». Але за Владислава IV відносини між Польщею та козаками погіршилися, що призвело до низки козацьких повстань. Його причиною було насильницьке захоплення козацьких маєтків польською шляхтою, утиски і

переслідування з боку польської адміністрації і, нарешті, безжальне ставлення до православних церков, яке почалося під впливом єзуїтів [89, с.23-24].

Але якщо така праця, як щоденник Еріха Лясоти чи інші добре відомі і широко використовуються українськими та іноземними дослідниками, то іншим щоденникам «повезло» менше. Зокрема, щодо останніх видань такого надзвичайно важливого джерела, яким є щоденник Ульріха фон Вердума, [58, с.13]. Ця унікальна пам'ятка з точки зору детальності, точності та достовірності географічних, соціальних і особливо історичних даних, які він містить є важливим джерелом з історії України [89, с.29]. У. фон Вердум народився в 1632 році в маєтку Вердум у Східній Фрісландії як син старої дворянської родини. Він отримав хорошу освіту, спочатку в 1648-1652 роках в університеті Франекера в Західній Фрісландії і в 1654-1656 роках в Гейдельберзі. Йому вдалося вмовити майбутнього короля, а тодішнього коронного сотника Яна Собеського дозволити йому та його супутнику взяти участь у розпочатій у 1671 році кампанії проти гетьмана Дорошенка [89, с.29]. Автор щоденника здійснив чотири окремі подорожі українськими теренами Польського королівства. Перші дві подорожі, наприкінці листопада – у грудні 1670 р. та в квітні 1671 р., в основному були пов'язані із знайомством зі Львовом та його околицями. У той час як на Поділлі У. фон Вердум побував під час наступних двох подорожей (липень-серпень 1671 р. та жовтень 1671 р. – лютий 1672 р.). Близько місяця між цими подорожами він провів у Барі, а після закінчення четвертої подорожі – два місяці у Львові [85, с.518].

Так, нотатки У. фон Вердума про Плоскирів, зроблені 24 листопада 1671 р., які є першим описом цього подільського містечка, сьогодні активно використовуються місцевими краєзнавцями, а також стали джерелом при складанні історико-архітектурного опорного плану м. Хмельницького. А відомий дослідник історичної топографії Кам'янця-Подільського М. Петров (1952–2008) наголошував, що в детальному описові Кам'янця авторства У. фон Вердума йшлося не лише про укріплення, а й про етнічний склад населення міста та питання «націєтопографії» [85, с.509].

Причиною повстання українців проти поляків, а відтак і війни, в якій він брав участь, він без вагань називає гноблення українського населення польськими поміщиками. Ульріх фон Вердум вказуючи на велику кількість євреїв на Поділлі та Волині і називає їх ставлення до українців причиною повстання під проводом Богдана Хмельницького (1648 р.). Польські господарі дозволили козакам «тиранити (...), що християн щоденно катують євреї, навіть збурюють і вбивають» [103, с.201].

У своєму воєнному щоденнику Вердум зазначає, що перед повстанням Хмельницького польська республіка мала на службі близько 12-15 тисяч хоробрих козаків, які були зареєстровані й отримували фіксовану платню для захисту кордонів від татарських і московських набігів, «доки Україна не стала відчаєм і козаки з'єдналися з москалями, турками і татарянами знову в Польщі, в тому числі й тій самій, аж до Любліна, повністю випаленої і спустошеної. Заслужовують на увагу зауваження Вердума щодо конфесійної ситуації в Україні. Як протестант, він критично ставиться як до православ'я, так і до католицизму [89, с.31-33]. Але описуючи Тарнополь відзначає, що місто розташоване на Волині, але «євреї (...) мали тут таку гарну кам'яну синагогу, якої я не бачив більше ніде в Польщі» [103, с.134].

Події Української національної революції знайшли висвітлення в німецьких джерелах в контексті новин про винищення козаками єврейського населення України. Зокрема, найпопулярнішою є гановерська «Безодня Відчаю», де вказується число загиблих євреїв – 80000 осіб. А Бернард Вайнріб сам називає число приблизно 40–50 000 [107, с.49].

Важливими є й свідчення мандрівника Йоганнеса Гербініуса (1633-1679), уродженця Сілезії. У другій половині XVII століття він отримав ступінь магістра у Віттенберзькому університеті, навчався в Лейпцигу та Утрехті. У 1674 році він відвідав Московію та Україну, особливо Київ, де був гостем відомого українського церковного політика, а тоді архімандрита печерного монастиря Інокентія Гізеля, корінного німця з Пруссії. Прибувши до Києва, він почав вивчати релігійні пам'ятки і особливу увагу приділив стародавній

Печерській обителі [89, с.24]. Після повернення додому він написав книгу. В ній Гербіній спростовує різноманітні легенди, які раніше чув про Україну. Він також торкається походження назви «Косак». Гербіній був дуже захоплений пієтетом українців і благоговінням, з яким вони ставляться до свого духовенства та церкви. Він також любив православне духовенство і ставив його попереду католицького [89, с.25]. Інша книга Гербінія згадує Україну і козаків: *Dissertationes de admirandis mundi cataractis* (Amsterdam 1678). Але ці згадки дуже поверхневі й обмежуються порівнянням човнів, на яких алемани плавали Рейном у римські часи, з «чайками», на яких козаки пливли Дніпром, щоб переплисти татар на узбережжі Чорного моря та грабувати турецькі міста [89, с.27].

Важливим джерелом про Україну та українців були спогади німців, які служили вояками в польському й українському війську. У війнах польської держави проти української армії німецькі найманці відігравали значну роль і не раз схиляли чашу терезів перемоги на бік Польщі [89, с.19]. Так, існує лист, який 6 листопада 1648 р. гетьман Б. Хмельницький направив до полковника німецьких рейтарів у Замості Людвіга Вайсера з пропозицією перейти на його бік [62, с.147]. У своєму посланні гетьман зробив аналогічну пропозицію всім найманцям [84, с.143]. Так, в 1653 р. в складі корпусу Т. Хмельницького, який у ходив у Молдавію на допомогу господарю Лупулу, був німецький загін з 300 чоловік. Також, на той час зустрічаємо німецькі прізвища Ахіллес та Бендікс, які були полковниками у козацькій армії. В роки правління І. Виговського і П. Дорошенка в складі гетьманської армії були німецькі військові підрозділи [62, с.147]. Відомий сотник Бідерман, який у 1670 р. перебував на службі у гетьмана Дорошенка на чолі 2-тисячного козацького загону і брав участь в облозі фортеці Біла Церква під Києвом, яку окупували поляки [89, с.19].

Отже, події Української національної революції 1648-1676 рр. знайшли висвітлення на сторінках преси, в щоденниках та спогадах мандрівників, дипломатів, військових, а також науковців. Присутні також анонімні твори. Цьому сприяло зацікавлення західноєвропейського суспільства бурхливою

соціально-політичною історією України, невтомною боротьбою «країни козаків» за національне та соціальне визволення. Але поряд з тим у західних джерелах знаходить широке відображення мирне життя українського народу, його хліборобський життєвий уклад і заняття, його побут і звичаїв. Ці джерела містять багатий етнографічний і соціологічний матеріал, який ще належною мірою не використаний нашою наукою.

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНА ТА УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ОПИСАХ НІМЕЦЬКИХ АВТОРІВ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII – XVIII СТ.

Завершення української національної революції не послабило інтересу німецьких мандрівників, дипломатів, військових, а також видавців газет до подій в Україні. Це знаходило втілення у публікації матеріалів преси, написанні та виданні щоденників, мемуарів та перших наукових праць, як дисертації.

Перш за все, варто сказати, що у польській дослідницькій традиції перший етап розвитку преси охоплює період від заснування видання «Меркурій польський» (1661) до дати виходу першої безперервної газети «Новини польські» у 1729 році. «Merkuriusz» був першим польським періодичним виданням, але насправді це була ефемера. Вона виходила протягом семи місяців, але як до, так і після його закриття, вже на той час існувало інших багато ефемерних і так званих серійних газет, як і постійних періодичних видань в «Гданській короні» [100, с.1-2]. Взагалі газети в Польщі пізнього бароко були однією з найпопулярніших і найпоширеніших форм соціальної комунікації. Різноманітні повідомлення, новини та письмові газети успішно заповнювали зростаючий інтерес польського суспільства до інформації з країни та світу того часу. Цей специфічний засіб передачі інформації, хоч і був надзвичайно популярним, мав дуже обмежений діапазон поширення [106, с.19].

Отже, наприкінці XVII ст. газети поступово перетворюються на важливий засіб поширення масової інформації. Вчений Каспар Штілер говорить про «першу всебічну спробу загального представлення феномену газети». Він також визначає соціальні переваги й недоліки читання газети та визначає основним завданням газети інформування громадськості. Ці педагогічно орієнтовані пояснення глибоко пов'язані з читацькими педагогічними зусиллями багатьох авторів епохи Просвітництва [95, с.9].

В кінці XVII столітті дефіцитна інформаційна преса, яка регулярно видавалася, і відносно невеликий діапазон її впливу призвели до того, що з'явилися прототипи тогочасних газет, т.зв. ефемерні газети. Ці невеликі як за форматом, так і за обсягом видання, що з'являлися особливо у зв'язку з важливими внутрішніми чи зарубіжними подіями, служили як інформаційно-пропагандистським цілям, так і їх широкому розповсюдженню, судячи з кількості перевидань [111, с.5].

Особливий розмах в німецькомовних містах мала публікація «летючих листків» у зв'язку з перемогою об'єднаних сил «Священної ліги» над турками під Віднем у 1683 р.[11]. Інтерес для українського читача представляє інформація про участь в цій битві українських козаків та героїський вчинок Юрія Кульчицького, якому було присвячено кілька «летючих листків» [74, с.665; 111, с.9; 48]. Окрім найпоширеніших новин про військові дії, преса, про яку тут йдеться, також містить численні повідомлення про події політичного характеру [111, с.20].

Також увагу видавців «летючих листків» привернули інші події, пов'язані з війною християнських держав проти Османської імперії, насамперед похід запорожців на чолі з гетьманом Стефаном Куницьким у пониззя Дністра наприкінці 1683 р. Цю ж інформацію доповнюють «Nowiny» від лютого 1684 р., де йдеться про перемогу Куницького в Білогородській Татарії [28], біля с. Траян у Молдавії, полонення Дуки і поширенні антитурецьких заворушень на території Балканського півострова, Єгипті та Месопотамії, підготовку Московської держави до війни з Кримським ханством. Інші «Nowiny», видані у середині лютого 1684 р., торкнулися боїв з турками й татарами під Кам'янцем-Подільським, в Угорщині, на Середземному морі, полоненні Дуки і відвезенні його до м. Станіслав. Цілий ряд «летючих листків», виданих у Західній Європі латиною, італійською, німецькою та іншими мовами, поширив дану інформацію, а одна брошура містила також відомості про відбитті атаки угорських повстанців на Ужгород [74, с.666]. Через деякий час Куницький зазнав поразки і змушений був рятуватися втечею, за що його пізніше стратили

самі ж козаки. Надії на швидку перемогу над турками танули і як наслідок з'явився німецький «летючий листок», котрий заперечив переможну реляцію Куницького як недостовірну [74, с.666]. В 1685 р., німецький «летючий листок» розповідав про напад татар на Волинь, бої козаків А. Могили між Баром та Меджибожем [74, с.666]. Наступні три роки (1689-1691) були у цьому плані неврожайними, бо принесли лише три «летючих листки» (італійський, німецький та іспанський), у яких містилися дані про боротьбу козаків проти Османської імперії у Молдавії та на Чорному морі, про відбиття ординських наскоків на Поділля. У німецькому «летючому листку» його видавець – відомий гданський друкар Рете повідомляв і про намір Яна III Собеського визволити Кам'янець-Подільський [41; 74, с.667].

Польський дослідник Конрад Завадський зазначає, що одним із джерел, де публікувалася інформація про події в Україні було краківське видання «Wiadomości». Так, розповідаючи про переможну для поляків над турками битву під Зенту 1697 р. видання звернуло увагу підписанням мирного договору між Османською імперією та країнами Священної ліги (папством, Польщею, Австрією та Венецією). Під обговорення його умов польський посланник Станіслав Малаховський, вимагав, щоб ще до початку офіційних обговорень було вирішено питання про повернення Портою Кам'янця Подільського Польщі [110, с.164-165].

На сторінках преси були висвітленні і події Північної війни та доля українського населення в ній. Про війну загалом, так і про українських козаків та дії Мазепи найбільше й найгрунтовніше писала німецька преса, що пояснюється не тільки більшою географічною близькістю Німеччини, а й тим, що названа війна на першому її етапі відбувалася переважно або по сусідству з нею, в Речі Посполитій, або й на німецьких землях, зокрема в Саксонії (Август, союзник Петра I, був не тільки польським королем, а й саксонським курфюрстом). А це означало, що Північна війна мала й пряме відношення до німецьких держав [75, с.384].

Тогочасні німецькі джерела для нас особливо цікаві, тому що відомості про Україну, козаків та Мазепу приходили безпосередньо з України або з Москви від численних німецьких учасників чи очевидців тих подій, що були на службі гетьмана або царя. Наприклад, комендантом Білої Церкви довгі роки був німецький полковник Раппе, якого 1680 р. заступив полковник Гребен. Обидва вони постійно дописували до газет у Берліні та Лейпцигу. На українській службі були ще й інші німецькі старшини, напр., військовий інженер Фрідріх фон Кенігсек, із Саксонії, що служив у Батурині як осавул артилерії аж до своєї смерті в 1708 р. Перші згадки про Мазепу зустрічаємо в західноєвропейських джерелах, у зв'язку з його вибором на гетьмана підчас першого Кримського походу (25 липня ст. с., 4 серпня н. с. 1687 р.) [71, с.47].

У складі експедиції першого Кримського походу входила козацька армія під проводом гетьмана Івана Самойловича. Ця експедиція під загальним командуванням кн. Василя Голіцина закінчилася повною невдачею. В цьому було звинувачено Самойловича. За наказом московського уряду його було арештовано (23 липня ст. с.), а два дні пізніше обрано Мазепу на нового гетьмана. Уже про його вибір на гетьмана 4 серпня (25 липня за с. ст.) 1687 року писала майже вся європейська преса, згадати хоч би тодішні німецькі газети в Берліні, Ляйпцігу, Нюрнбергу (Neu-eroffneter Historischer Bilder-Saal), Франкфурті Theatrum Europeum, офіційні часописи у Франції Gazette de France, та в Англії The London Gazette. Що вибір Мазепи на гетьмана України мав політичне значення, вказує також те, що шведський представник у Варшаві, Симон Дерффлер, вважає за відповідне повідомити про це свій уряд [71, с.10].

Підчас російсько-турецької війни в тодішній німецькій пресі тільки короткі вістки про Мазепу, наприклад, 1695 р. «...Шереметьєв і Мазепа завзято стараються здобути фортеці на обидвох берегах Дніпра». Докладніше про це пише у своєму звіті з 4 січня 1696 р. австрійський посол у Москві, О. Плеєр: «...гетьманські козаки 17 миль від Перекопу здобули там фортецю Мустрін-Кермен (сьогоднішній Таванськ) і ще три інші 18 серпня 1695 штурмом за допомогою козаків» [71, с.48].

Про Мазепу знаходимо інформацію, як пише дослідник Д. Дорошенко, в ряді німецьких журналів, таких як *Leipziger Post- und Ordinär Zeitung*, *Postillon*, *Mercurius* і *Fama* в Берліні, *Reations-Courier* і *Relationes Curiosae* *oder Denkständigkeit der Welt* у Гамбурзі регулярні новини про політичну та військову діяльність Мазепи, про його стосунки з полковником Палієм, який звільнився з-під польської поневоли і приєднався до Мазепи з його козаками, але викликав у нього підозру, що він намагається поставити себе гетьманом, після чого його було заарештовано і вислано до Сибіру. Солідні німецькі колекції, наприклад у «*Theatrum Europaicum*» (Франкфурт, т. XIII-XVI, 1698-1717), «Історичні ремарки останніх речей» (Гамбург 1699-1706) [89, с.37], «Європейська фама» (Лейпциг 1702 і далі), «Щотижневі відносини» (Галле 1709), «Гісторіше Ремаркс», «Вінерішес Діяріум» та інші приносять докладні біографії та портрети Мазепи («Європейська фама» 1704, т. XXV), статті про гетьмана, та навіть його портрети, автором яких був німецький гравер Мартин Бернінгротг [71, с. 50-52, 55-56].

Однак, як не дивно, на початку війни ставлення німецької преси до Мазепи було лише доброзичливим, доки він не перейшов на шведський бік: хвалили його військові та адміністративні таланти, його заслуги перед Росією як одного з найближчих співробітників Петра I [89, с.37]. Після переходу Мазепи до шведського короля, тон німецької преси різко змінюється. Перед тим вона писала прихильно, друкувала у прихильному світлі його біографію, а «Європейська фама» помістила на першій сторінці 1706 р. портрет Мазепи. Після згаданих подій німецька преса зайняла до гетьмана вороже становище, називаючи його «зрадником», людиною без честі й тому подібними епітетами [71, с.57].

Друга половина XVIII ст., яка характеризувалася індустріалізацією, і початок XIX ст. принесли зміни в техніці газетного виробництва (паровий прес і циліндровий друкарський верстат) [95, с.9-10]. Це дозволило збільшити випуск газети. Так, преса 1793 р. писала про епідемію чуми 1793 р. Чума

лютувала не лише у Львові, як згадувалося вище, але також атакувала, згідно з «Wiadomości», в околицях Глинян та Бережан [110, с.176].

Завершуючи огляд «летючих листків», які вміщували на своїх сторінках інформацію про події в Україні, зауважимо, що вони переконливо свідчать про значний інтерес німецьких видавців до України і вказують шляхи формування у зарубіжній громадськості уявлень про українські землі.

Крім газет, в період останньої чверті XVII та у XVIII ст. знайшли поширення книги, енциклопедії, записки, щоденники та дисертації про Україну та українські землі. Зокрема, Крістофор Гарткнох (1644-1687), професор Кенігсберзького університету, відомий історик і юрист, опублікував у Лейпцигу в 1678 році трактат «Дві книги про Польську Республіку, перша з яких є меморандумами польської історії, тоді як остання включає публічне право Польської Республіки, Литви та приєднаних провінцій. Робота та дослідження М. Крістофера Гартноха, Пассенхайм, Пруссія» (Франкфурт і Лейпциг, 1678, VIII і 581 р.) [89, с.19].

Швейцарський історик, професор Віденського університету Андреас Каппелер підкреслює, що К. Гарткнах доволі об'єктивно висвітлює історію України. Зокрема, він розповідає про одруження князя Володимира, князівські міжусобиці, історію Галицько-Волинського князівства та папських легатів до князя Данила (*rex Russorum*), польсько-литовські унії 1386 і 1569 рр., війни з Московією, Андрусівське перемир'я (1667) та ін. [99, с. 118-119, 156].

Характеризуючи різні регіони Речі Посполитої, К. Гарткнах вказує, що до Червоної Русі (*Russia Rubra*) відносяться Руське, Подільське, Волинське, Белзенське і Брацлавське воєводства [59, с.11-12]. Також Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства по-народному звуть Україною. Теж саме potwierджує в Липську в 1684 р. вчений Готфрід Вайслус [59, с.11-12].

Розповідаючи про військове ополчення в Речі Посполитій, К. Гарткнах торкається історії запорозького козацтва. Так, він зупиняється на походах козаків, характеристиці дніпрових порогів, діяльності Є. Дашковича, козацьких

повстаннях, будівництві фортеці Кодак (Hudak, Kudak) та ін. [34, с.218, 842-852].

В українській історіографії широко поширена думка, що наукове зацікавлення історією українських козаків і України загалом засвідчила поява спеціальних дисертаційних досліджень, першим серед яких називалася «Історична дисертація про козаків», захищена 7 червня 1684 р. у Лейпцигу Йоганом-Йоахімом Мюллером, вченим Лейпцизького університету, німцем-протестантом із Сілезії. На титульній сторінці згаданої дисертації, яка нагадує театральну афішу, латиною вказано: «Q. D. B. V. De Cosacis, Dissertatio Historica, Quam Inclutae Facultatis Philosophicae permissu, publicae ventilationi submitunt M. Godofredus Weissius, Thorunio-Borussus, Praeses, & Respondens Johan-Joachimus Möllerus, Sommerfeld. Siles. Phil. Bacc. In Collegio Majori Principum, d. 7. Junij, A. M.DC.LXXXIV. Lipsiae, Typis Krügerianis» [89, с.22].

Після латинського скорочення Q. D. B. V., що означає «Хай Бог наведе все на благо!», йшло повідомлення про майбутній диспут: «Про козацтво, історична дисертація, яку з дозволу філософського факультету представляють публіці м[агістр] Годофредус Вайссіус, Торн-Пруссія, прецес, а також респондент Йоган-Йоахім Мьоллер, Зоммерфельд, Сілезія, бакалавр філософії [119]. У колегії Великого князя, 7 червня 1684 року». Внизу вказувалися вихідні дані друкарні: Лейпциг, друкарня Крюгера [58, с.16].

Автор пише в дисертації, що «Ім'я козаків походить від турецького слова (кахак), що в перекладі з турецької мови означає «розбійник» [3, с.174]. Ці вояки об'єднуються в різні союзи та орди і тому їх називають по-різному. За місцем проживання поляки називають їх козаками низовини, бо вони володіють пониззям Дніпра. Інші козаки, за нашими даними, називаються польським словом «лисуваті». Вони проживають коло Червоної Русі або на 13 островах [3, с.175]. Дослідник наводить походження назви козаків, першу згадку, де вони живуть, як вступають до цього війська. Чисельність козаків не постійна і може значно збільшитися протягом одного дня. З шести тисяч душ вони можуть мати наступного дня вісімнадцять тисяч, а трохи перегода – вже тридцять тисяч.

Коли вся Русь була охоплена повстанням, то під владою Хмельницького перебувало понад 200 тисяч душ [3, с.176]. На його думку важливим для козаків була участь у воєнних походах і він наводить згадки про найбільш яскраві з них, вказуючи, що козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом. Завдяки їм було завдано втрат туркам і татарам, здійснено напади на Валахію та підтримано польське військо під Хотиним [3, с.176].

У капітальній польській бібліографії Естрейхерів згадується також друге видання цієї дисертації, яке того ж року (1684) вийшло в Лейпцигу. Автором дисертації вказаний Готфрід Вайс [119]. Відомо, що дисертація в 1726 р. була передрукована в академічному щорічнику «*Meletemata Thoruniensia*», який виходив за редакцією ректора академічної гімназії в Торуні Петра Єніхена. Автором дисертації був зазначений Godofredo Weissio [36, с.149]. Така ж сама інформація про дану працю подана в бібліографічному довіднику Євгена Пеленського (1948) [117, с.57]. Німецький дослідник історії освіти в Торуні Е. Вашінські (1916) згадував, що серед цікавих дисертацій в місцевій бібліотеці була лейпцизька промоційна публікація торунця Готфріда Вайса «*De Cosacis*». Відомо, що цей професор у 1688 р. викладав у Торуні 7 лекційних курсів. В університеті він працював до 1713 р., майже до самої смерті [108, с.65, 85].

У той же час дисертація «*De Cosacis*» була передрукована в збірнику «*Dissertationes Mollerianae*» (1706), в якому було представлено 40 наукових праць представників рідні, починаючи від Грегора Моллера (або Мьоллера) (1571–1621), який був першим науковцем в родині, яка до того традиційно займалася торгівлею сукном в місті Кроссен (нім.: Crossen; в наш час поль.: Krosno Odrzańskie). Саме його нащадком (онуком?) і був Йоган Йоахім Мьоллер (Möller, або Moeller; 1659–1733) [22]. Головна цінність дисертації, як підкреслюють українські історики Ю. Мицик і В. Кулінський, полягає в тому, що вона показує, що знала освічена Західна Європа про запоріжців, певною мірою і про Україну, а також як оцінювала їх історію [60, с.40-41].

Як зазначає німецький дослідник Евальд Хорн (1893), хоча у назвах багатьох наукових праць у XVI-XVII ст. зустрічається слово «dissertatio», проте їх не можна порівнювати із сучасними дисертаціями. Вони не містили нові наукові ідеї, найчастіше це були витяги з матеріалу лекцій. Передбачені університетськими статутами диспути переслідували різну мету. Відповідач (респондент) повинен був продемонструвати свої знання і красномовство в усній суперечці. Однак це не стосувалося написання тексту відповідної роботи [96, с. 41, 51, 57, 60]. Автору, чи авторами «дисертації» про козаків 1684 року, пропонувалося для диспуту 10 тез, в яких подаються гіпотези про походження назви «козак», підкреслюється, що йдеться саме про козаків у пониззі Борисфену-Дніпра, вони порівнюються із схожими громадами в інших країнах, розповідається про чисельність і самоврядування козаків, взаємовідносини українських козаків і татар, військову підготовку козаків, їхні морські походи, участь у Хотинській війні (1621) та воєнних діях у 1684 р. [20; 5, с.131-137].

Більш ретельне вивчення проблеми показало, що «дисертація» «De Cosacis» не є першою серед подібного роду робіт. Так, свого часу Ілько Борщак (1923) підкреслював, що в європейських університетах в другій половині XVII ст. дисертації про козаків були досить численними. Він вказує, що відомий прусський історик Крістофор Гарткнах пише у Франкфурті книгу (1677), «де Руська нація лічиться у нього на Україні козацькій, на Підляшші, в Галичині, на Поділлі, Волині, Чернигівщині, Сіверській Україні. Теж саме потверджує в Липську в 1684 р. учений Готфрід Вайсіус» з Торуні у Пруссії [59, с.11-12]. Останній до речі головував у приміщенні філософського факультету, де на публічний розгляд було представлено вищезгадану дисертацію [83, с.219].

В даній ситуація вважаємо за доцільне дати коротку характеристику прусських міст звідки походять відомі німецькі вчені Готфрід Вайсіус та Арон Бліверніца. Так, Королівська Пруссія— одна із провінцій Королівства Польського з 1466, а потім Речі Посполитої 1569-1772. Королівська Пруссія включала Померанію, Кульмерланд (Хелмська земля), Мальборкське воєводство (Marienburg), Гданськ (Данциг), Торунь (Thorn) і Ельблонг (Elbing).

Королівська Пруссія користувалась суттєвою автономією під владою Польської корони – вона мала власний сейм, скарбницю, грошову одиницю і армію. Керувалася сеймом, підпорядкованим польському королю, члени якого були вибрані з місцевої шляхти та багатих громадян [9, 157].

Характеризуючи пруські міста варто сказати, що в у 16 столітті в Мальборку проживало близько 3 000 осіб, або 4 500, якщо брати до уваги його передмістя. Місто було переважно німецьким, тоді як за мурами присутність польського населення була більш виразною [9, 157]. Маріан Біскуп зарахував Хелмно до найважливіших транспортних вузлів Хелмінського воєводства. Через нього проходив головний шлях з Торуня через Уніслав до Грудзьондз і далі до Гданська [9, с. 58].

Гданськ був оточений розмаїтою лінією укріплень, які в цей період реконструювалися. Всередині містилося середньовічне гребінчасте планування міста з широкими вулицями до Молтави, з'єднаними з масивом вузьких перпендикулярних вулиць. Також характерними рисами міста були наявність торговельних споруд віддалених від оборонних укріплень та гідротехнічних будов [9, с.159].

В Ельблонгу зміни просторового устрою міста в другій половині XVI ст. були пов'язані зі зведенням нових укріплень. Демонтаж середньовічних мурів між Старим і Новим містом дозволив прокласти там нову дорогу, а зведення нового бастіону, у свою чергу, вимагало знесення костелу Св. Якова. Друга половина 16 ст. також був періодом розвитку передмістя, особливо південного, незважаючи на їх часткове знищення під час вторгнення гданської армії у 1577 р. Герб Королівської Пруссії, який представляв орла-меча, також був прийнятий усіма трьома воєводствами. Великі пруські міста, включаючи Гданськ, Хелмно та Ельблонг, отримали свої герби [9, с.159].

В другій половині XVII ст. з'являється чимало різних подорожніх книжок – щось подібне до сучасних туристичних провідників, – які нерідко згадують також і Україну. Один з таких провідників є «Суапеае», виданий в німецькій мові в Аугсбурзі в 1687 р. Тут крім описів міст України, різних легенд,

історичних відомостей, інформації про українських козаків та іншого, знаходимо також рідкі гравюри фортеці Кодака, міст – Перекопа, Очакова, Білгорода (Акермана), Кам'янця, Трахтемирова, а також рисунки з флори і фауни України [81, с.109].

Характерним прикладом видань – описів України, може служити німецький періодичний збірник «Theatrum cosmographico-historicum oder Welt-Curier», який видавався у 80-х роках в Аугсбурзі. Так, у першій його частині за 1688 р. вміщено розповідь про вторгнення козаків у Молдавію і на Поділля, яке було тоді захоплене турками, опис Дніпра й нарис «Козаки», який являє собою стислий виклад історії українського козацтва. Найбільше уваги приділено в ньому Визвольній війні під проводом Хмельницького, причому автор нарису називає її «народною війною» і зазначає, що вона «завдала непоправної шкоди Польському королівству». У другій частині збірника за 1688 р. опубліковано опис ріки Дністер, Поділля й Галичини, огляд українських міст Львова, Галича, Стрия, Кам'янця-Подільського (з малюнком знаменитої фортеці), Брацлава, Немирова, Тереховлі, Луцька, Дубна, Вінниці й «головного міста цієї країни» Києва з екскурсом у його історію [75, с.355].

Ще одним джерелом, що розповідає про Україну є праця «Про вибори нового короля і про бунтівливу й неспокійну Польщу...» і яка видана в Кельні, в друкарні П'єра Марто, 1697 р. Автором є Каспер Тенде (Kasper Tende) або Гаспар де Тандре (Гаспар Тенде) (1617-1697), французький офіцер і дипломат, посол до Речі Посполитої у першій половині 60-80-х рр. XVII ст. У 1697 р. він видав у Парижі під псевдонімом Отевіль (Sieur de Hauteville) книгу «Історичний опис Польщі» (Relation historique de la Pologne) [73, с.79].

Праця досить ґрунтовна (24 розділи, понад 150 сторінок) і вона містить у собі історико-географічний опис Речі Посполитої. Окремий розділ (5-й) книги присвячено опису України та козаків. Подекуди він згадує про них і в інших розділах, наприклад у розділі 3 він пише про чорноморські походи запорожців, про взяття турками Кам'янця-Подільського у 1672 р., Журавненський мир. Розділ 4 («Про татар»), у якому подається стислий виклад історії Кримського

ханства, починаючи з XIII ст., теж містить у собі деякі дані про Русь-Україну, наприклад про галицько-волинського князя Романа Великого та його загибель у битві під Завихостом у 1205 р. Повідомляється про морські походи запорожців, будування ними табору, опис Києва. З твору Боплана було запозичено також опис Кримського ханства та ногайських орд [73, с.80-81].

Відносини Москви та гетьмана Мазепи описує книга австрійця Йогана Георга Корба під заголовком «*Diarium itineris in Moscoviam Perillustris*», видана у Відні в 1700 р. Автор багато пише про Московщину, але й також є чимало цікавих відомостей про українське військо, військові події, а також ряд гравюр укріплень і міст Приазовського краю. В книзі подана інформація про війну Московії з турками під Очаковом, Білгородом (Акерманом), Перекопом, на о. Тамані та ін., Також вказується, що поруч московського війська були козаки під «проводом козацького вождя Мазепи». Автор добре розрізняє територію України і Московщини [81, с.114-115].

Після походу Карла XII з'явилося також чимало мемуарних свідчень, в яких значна увага приділялася І. Мазепі. Так, вюртенберзький принц Максиміліан Еммануїл описав гетьмана як вже стару, але енергійну людину, з гострим розумом і європейською освітою. Розкриваючи причини переходу на бік шведів, автор вказав, що українці хотіли бути вільним народом, а не підвладними Польщі й Москві [75, с. 390; 82, с. 151]. Він дає позитивну оцінку козакам, розкриває причини їх переходу на бік шведів [60, с.41].

Рівно ж цікавим і цінним джерелом для пізнання подій того часу є спогади вже згаданого німецького очевидця, духовника й секретаря вюртемберзького принца Максиміліана Емануеля, Й. В. Барділі. Він будучи в головній шведській квартирі, бачив і знав Мазепу, досить багато написав про нього, як і про козаків, звичаї та обряди в Україні [71, с.27-28]. Під іменем козаків автор розуміє мешканців України, хоча й виділяє їхні «різні роди». «Запорівці» живуть на островах у Дніпрі («Бористен»), вони «не мають дружин, а є народ, що зійшовся з усіх народів, і деякі з тих людей, що мусять тікати з країни заради зла» [103, с.203]. 5 листопада (н. ст.) 1708 р. Барділі описав

зустріч Мазепи з Карлом. При тій нагоді Барділі подає коротку історію України та розвиток козаків. Як уродженець гористої Вюртембергії, автор із подивом описує природні багатства України, яку називає «молоком і медом текучою» країною, що має стільки збіжжя, якого сама не може зужити, і тому виробляють горілку, і то у великій кількості [71, с.65].

Варто й згадати тодішню енциклопедію Якова Христофа Ізеліна, в якій на основі тогочасних німецьких журналів (Європейше Фама, т. XXV та Theatrum Europeum т. XV), зредагував біографію Мазепи у нейтрально-прихильному світлі; Мазепа походив зі шляхетського роду, був при польському королівському дворі, але через збіг обставин опинився спершу в Дорошенка, а опісля в Самойловича. Завдяки своїм здібностям Мазепа не тільки вибився поміж козаками, але став навіть вибраним гетьманом. Він віддано служив цареві 20 років, але, бажаючи бути сувереном, об'єднався з Карлом XII. Однак це не вийшло Мазепі на добро, бо шведи програли, по битві під Полтавою Мазепа мусів шукати захисту в Туреччині, де й помер 3 вересня 1709 р. в Бендерах і був похований у катедрі св. Юра в Яссах. Майже однаково подав Й. Г. Зедлер біографію Мазепи у своїй енциклопедії [71, с.63].

Не менш цікаві й дуже цінні спогади німецького підполковника Филипа Й. фон Штраленберга (1677-1747). Штраленберг брав участь у поході Карла XII на Москву, попав під Полтавою в полон, де перебував тринадцять років. У своїх спогадах автор подає короткий розвиток козаччини та причини, які спонукали Мазепу перейти на сторону шведів. Його спогади належать сьогодні до бібліографічної рідкості [71, с.29].

Давид Натан Зільтман, пруський «доброволець» у шведській армії у своєму «Дневнику» описує зустріч гетьмана І. Мазепи з королем Карлом XII, 5 листопада 1708 р. Далі автор оповідає, що коли шведське військо переходило через українські села, то «всюди селяне на прихід короля подавали йому хліб, сіль і яблука». Натомість ворожо поставилися до шведів міста Сміла і Зіньківці. Описуючи приготування до бою під Полтавою 17 червня, коли шведський король був поранений в ногу, Зільтман додає: «Гетьман Мазепа був теж при тім

і сам провадив своїх козаків, котрі разом з запорожцями держали фланги на правім і лівім крилі». Про перехід шведських і козацьких військ через Дніпро, пише автор, що притягнули запорожці, що з ними йшли, з великою бідою кілька дуже лихих човнів, на котрих ще того самого вечора перейшов Мазепа» [81, с.125].

Прихід до влади гетьмана Апостола, який вітали всією Україною як світанок кращих часів, знайшов відгомін і в німецькій літературі, в анонімному памфлеті «Новини про обрання нового командира козаків разом з його короткою історією життя, взятою з російської мови», Berlin 1728, 8 р.), «Реальний державний і газетний лексикон», виданий Йоганном Фрідріхом Гледічем, Лейпциг 1706 р., вперше містить коротку інформацію про Україну. На сторінці 1719 можна прочитати : «Україна, ein Part of Roth-Reussen, що включає Нижню Волинь, Київське і Брацлавське воєводства, включаючи Нижнє Поділля. Лежить на границі Москви й малої Тартарії і належить частково полякам, частково москалям, частково козакам...» Також на стор.1294: «Reussen, Roth-Reussen або Klein-Reussen, є. невелика (siel) провінція в Польщі, що межує з Литвою на заході, Малою Тартарією на сході та Молдавією, Трансільванією та Угорщиною на півдні. Він охоплює 8 областей і воєводств, а саме Реуссенське, Подільське, Брацлавське, Київське, Бельське, Холмське, Волинь та Україну». Як бачимо, тогочасна географічна номенклатура не відрізнялася ні ясністю, ні точністю [89, с.41].

У відомій праці «Історико-географічний загальний лексикон» (Базель, 1729 р.), знаходиться коротка, але докладна біографія Богдана Хмельницького та Юрія Хмельницького з посиланням на П'ясецького, Пасторіуса, Коннора й інших. Друга частина приносить точний життєпис Мазепи, написаний досить прихильно. Його перехід до Швеції пояснюється бажанням «стати суверенним королем над козаками» [89, с.41]

Наступна праця, яка вийшла в 1730 р. і називалася «Загальноісторичний лексикон, у якому живе та діє...» було третім значно розширеним й покращеним виданням опублікованим Томасом Фрітченсом сел. Ербе» в Лейпцигу. Тут

міститься детальна біографія Б. Хмельницького, де він висвітлений негативно, що мабуть, пов'язано з тим, що автор використав вкрай несприятливі для Хмельницького польські джерела (Пасторіус, Коховський та інші). На стор.1146-1147 стаття про «Запорожців або козаків – певний народ, що мешкає на Україні.» Вони поділяються на три групи: «Польські козаки – на Волині та в Україні і називаються запорозькими або запоріжськими; московські козаки, вони залишаються в Київському воєводстві; а турецькі... козаки охочі до своєї волі, добрі вояки та ще кращі розбійники. У листопаді 1708 році козацький генерал Мазепа, який досі був московським васалом, перейшов до шведського короля» [89, с.42].

У «Великому повному універсальному лексиконі всіх наук і мистецтв»... Leipzig and Halle, Verlag Johann Heinrich Zedler, вказано, що «jUkraine, Ukraine, Uckraine, лат. Ucraina, Ucrania – частина Roth. - Реуссен, який включає Нижню Волинь, воєводства Київське і Брацлавське, включаючи Нижнє Поділля, і лежить на кордоні Москви і Малої Тартарії». Значення назви пояснюється так: «Україна – границя на славянській мові». Таку саму географічну інформацію ми знаходимо в Історико-політично-географічному атласі, 12 частин, Лейпциг 1744-1749 рр., який насправді є німецьким виданням відомого Dictionnaire Geographique et Critique Брайзена ла Мартін'єра. У другому томі цієї праці є невелика стаття про Батурин, резиденцію українських гетьманів у 1672-1708 роках. В томі 3 у рубриці «Козаки або козаки» дає детальний опис цього «бунтівного народу, який надто жадав своєї свободи», його історії та країни, про яку сказано, що «Україні нічого не бракує, щоб бути одна з найбагатших країн Європи». Том 4 містить статтю «Kiow». Нарешті, частина 12 містить статтю «Україна» із зазначенням, що це «регіон в Європі та частина Рот-Ройссена, яка включає Нижню Волинь, воєводство Кєвське та Брацлавське разом із Нижнім Поділлям [89, с.42].

Незрівнянно більший інтерес становлять нотатки двох згаданих нижче німецьких мемуаристів, які часто черпали інформацію зі сторонніх джерел, але багато з чого бачили й на власні очі. Автор першого твору Фрідріх-Крістіан

Вебер приїхав до Росії в 1714 році як ганноверський резидент, де пробув до кінця 1719 року. Повернувшись на батьківщину, він опублікував першу половину своїх записок у 1721 році (без вказівки свого імені) під довгою назвою [89, с.42]. Незважаючи на знання Вебера про Україну, він не пояснює точно її минуле. У першій частині своїх нотаток він, між іншим, каже: «Козаки або Черкаси володіють так званою Україною або краєвидами між Доном і Дніпром над тією самою Катарктисою, з якої пишуть також *Zarogovienses*». Він знає, що українське козацтво спочатку перебувало під польським сюзеренітетом, але, «коли їх надто пригнобила ця нація», вони підпали під протекторат спочатку турків, а потім московського царя. Згадуючи про смерть гетьмана Скоропадського в 1722 році, Вебер знову вважає за доцільне додати загальні новини про Україну. Він виявляє деякі знання тогочасних українських літописів, оскільки розповідає про походи козаків на Константинополь (ймовірно, має на увазі предків козаків : варягорів) у XIX ст., далі про так звані реформи короля Стефана Баторія, про повстання Богдана Хмельницького, який змусив поляків визнати незалежність Української республіки після договору 1649 р.; про протекторат московського царя над Україною. Вебер (1722) поділяє козаків на три групи: гетьманських, запорізьких і донських [89, с.44].

Другий із цих німецьких мемуаристів, Крістофор Герман Манштейн (1711-1757), був сином генерала на російській службі Емста Манштейна. У 1736 році вступив на російську службу, брав участь у турецьких війнах, був у Криму, воював під Хотиним. Особливого інтересу набуває той факт, що автор знав Україну на власному досвіді та спілкувався з представниками козацтва [89, с.46-47].

З російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. пов'язані й сторінки про Україну й запорозьких козаків у спогадах Й. Лерхе, військового лікаря в російській армії, який брав участь у її поході на Крим 1738 р. Написані вони були пізніше, після повернення їхнього автора на батьківщину, в Німеччину. Лерхе зібрав досить значну інформацію про запорозьких козаків, яку узагальнено виклав у своїх мемуарах. Розповідь мемуариста про запорожців

становила безперечний інтерес для його сучасників і співвітчизників, особливо для німецьких науковців [75, с.424].

Ще одним джерелом цього періоду є праця німецького протестантського пастора, учасника російсько-турецької війни 1735-1739 рр., духовника головнокомандувача російської армії графа Мініха Г. Ф. В. Юнкера, який написав книгу «Докладний опис стану земель і народів областей між ріками Доном і Дніпром» [75, с.424]. Таким чином, пастор мав змогу ознайомитися з Україною не лише як споглядач, але й як людина, прилучена до найпотаємніших глибинних рухів тодішньої історії. По закінченні баталії Хегельмайер написав у серпні 1739 р. у м. Штутгарті трактат під назвою «Безсторонні повідомлення про різноманітні визначні пам'ятки Російської імперії», які того ж року були в надруковані в м. Еслінгені. Зрозуміло, ці нотатки були таки «пристрасними», але навіть суб'єктивний погляд іноземця зафіксував високий – європейський – рівень української освіти, дав чудові описи Києва та його частин, його перлини – «Академії Києво-Могилянсько-Заборовської». В останньому випадку вельми об'єктивно описано побут та звичаї професури, характер учбового процесу, зокрема диспутів [3, с.183]. Відомим осередком ученості у цьому місті є навчальний монастир на Подолі, який за іменем своїх засновників названий Академія Києво-Могилянсько-Заборовська [3, с.185]. В академії відбувається багато подібних до наших публічних і урочистих актів, але є такі, яких у нас немає. Серед спільних – диспути, причому вони намагаються проводити їх за зразком німецьких університетів [3, с.187].

Найбільш солідним і продуктивним з авторів, які присвятили свої географо-статистичні дослідження Україні, безперечно, був Антон Фрідріх Бюшінг (1724-1793), творець нового політико-статистичного методу в географії; до своїх ідеологічних проросійських праць він включив цілі розділи про Україну [55, с.192; 89, с.51]. Про Україну він говорить у розділі «Київське правління», яка «є шматок Малоросії і населена козаками». Від Мюллера він переймає коротку історію країни від часу, коли вона була спустошена татарами

в середині XIII ст. Під час війни з поляками в середині XVII століття була заселена і Слобідська Україна. Бюшінг коротко зупиняється на дослідженні походження назви «Kosaken» [89, с.52]. Бюшінг спирається на адміністративний поділ «Малоросії», який змінювався між 1754 і 1770 роками, і називає головні міста намісництв і округів. Як і майже в усіх інших авторів, на першому плані – Київ. На нього поширюється магдебурзьке право, пристав і рада є автономними. Ви дізнаєтесь нове про Київську академію, яку спочатку називають Могилянською. Автор цікавиться Харковом та його історією, пише про значення території Донбасу, а також Нову Сербію та колоністів [99, с.171-172]. Завдяки праці Бюшінга українці відсутні на «ментальних мапах» Заходу на зламі XVIII і XIX ст. – у них присутні тільки «росіяни», мова яких «зіпсута» польським впливом. Це сталося «завдяки» значущому посередництву російського імперського дискурсу, який через інституційні зв'язки та географічно-статистичні праці, написані підданими Російської імперії і виразниками її ідеології, впливав на наратив почесного члена імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі [55, с.193].

З інших матеріалів про Україну, надрукованих у «Журналі нової історії та географії», яка видавалася в Галле у 1765-1793 рр. варто згадати «Подорож із Петербурга до Молдави через Київ і Москву, розпочату 28 травня 1770 р. і закінчену 16 лютого 1772 р.». Ім'я автора цих нотаток не названо. Автор був лікарем, посланим для боротьби з чумою, яка спалахнула в 1770 році і серйозно загрожувала російським військам, які воюють з турками. Його шлях пролягав Лівобережною Україною від Глухова до Кременчука і далі через Умань і Поділля до Бессарабії та Молдови. На зворотному шляху він надовго затримався в Києві. Тревелог досить сухий і безбарвний. Більш цікаві частини про степову частину Правобережної України та про Київ [89, с.54].

Відомий вчений Самуель Готліб Гмелін (1744-1774) у 1768-1769 роках здійснив навчальну подорож до європейської Росії, результатом якої стала обширна чотиритомна праця: «Подорож через Росію для дослідження трьох природних царств». У першому томі він говорить про Україну, яку іноді

називають «Малоросією»; він називає мешканців країни «малоросами» або «українцями». Автора особливо цікавила флора і фауна країни, але він також зробив загальні коментарі про країну та її людей [89, с.83]. Дуже цінні відомості автора про виробництво селітри на Україні. Звертає також увагу на зовнішній вигляд українців, одяг, медицину, боротьбу з віспою [81, с.148-149].

На початку 1770-х років статистико-географічний опис Гетьманської України разом з деякими історичними відомостями про неї з'явився в трьох виданнях подібного змісту. Особливо в антології під назвою «М. Додатки Йогана Йозефа Гайгольда до новозміненої Росії» (Рига і Лейпциг 1770). Серед дописів різних авторів з окремих питань російського життя, том II містить розділ «Статистичні відомості з Малоросії або України» з коротким, але фактичним описом гетьманської України, дані близько 1760 року [89, с.55].

«Всесвітня географія», опублікована через три роки в розширеному виданні, була опублікована в Нюрнберзі. Про Україну тут розміщено надзвичайно стислі вісті. Називаються міста Лемберг, Перемишль і Ярослав, а також «Гілицька країна» і «невелика частина Поділля». Натомість у розділі «Російська імперія» ми знаходимо цілий спецпараграф «Мала Росія», який містить інформацію про козаків, їх походження реформу Стефана Баторія, Кирила Розумовського та Петра I. Після короткого історичного вступу йде опис головних міст Гетьманської та Слобідської України. Автор повідомляє, що Київ, який знаходиться на вершині, має печерний монастир, «університет і академічну колегію» [89, с.58-59].

Одночасно з двома обговорюваними виданнями Петербурзька академія наук опублікувала працю Л. Бакмейстера: «Топографічні відомості як внесок у повний географічний опис Російської імперії» (рос.). У творі подано географічну, топографічну та статистичну інформацію також про українські губернії Росії (Гетьманщину та Слобідську Україну та місцевість Запорозького козацтва) [89, с.59].

Цікавими для отримання інформації про Україну були два описи подорожі по Україні академіка Гільденштедта: один в Приазовському краю і

другий в центральній Україні. Автор – член російської Академії наук, по національності німець, писав свої описи німецькою мовою. У своїй подорожі по побережжі Азовського моря в 1771-1774 рр., Гільденштедт описує цілий ряд міст, які були недавно засновані або щойно розбудовувані: Черкаськ, Ростов, Азов, Семенівська фортеця (Міус), Павловськ, Петровська фортеця, Бердянськ та ін. Крім того, говорить про комунікацію (переважно водяну), економічні відносини, промисел, торгівлю, санітарні відносини, епідемічні хвороби, господарство, а особливо багато подає відомостей про рослинність, опис річок та доріг. Описуючи Бердянську Косу, каже, що тут є камбала, коропи, тараня, літом сила лебедів і баб [81, с.151]. Другий опис подорожі Гільденштедта від 1774 р. під заголовком «Reise durch Russland» містить багато інформації про природні багатства, ремесла і торгівлю України. Наявна також інформація про Київ, його пам'ятки і будови [81, с.153].

Після першого поділу Польщі (1772 р.) і приєднання Галичини до Австрійської монархії намагався обґрунтувати правонаступність австрійського імператора на ці землі історик Людвіг Гебгарді. Він в 1778 р. в Лейпцигу видав «Історію королівства Галичини, Лодомерії», в якій коротко й схематично представлені основні історичні події цього краю. Через малу кількість джерел польська історіографія представлена лише двома авторами. Тому її наукове значення невелике [60, с.55].

Герхард Фрідріх Міллер (1705-1789) написав два нариси про запорозьке козацтво, які залишили певний слід в українській історіографії. Для цього він здійснив подорожі в Україну. Перша шестимісячна подорож Мюллера пройшла в 1780 і 1781 роках з Варшави через Волинь на Поділля, тобто, як і Хаммард трьома роками раніше, через польську територію. Причиною цього став наказ про боротьбу з епідемією чуми, яка тоді лютувала в прикордонних з Османською імперією областях. Другу подорож 1787 р. було здійснено на плоту з Волині до Херсону на Чорному морі, через ріки Случ, Горинь, Прип'ять і Дніпро. Як зазначає сам Мюллер, подорож по суші давала більше можливостей для спостереження та контактів. Мюллер сумлінно вів щоденник

під час обох поїздок, у якому робив регулярні записи. Це стосувалося маршруту подорожі, стану стежок, погоди, гуртожитків (переважно євреїв), їжі і напоїв, цін на їжу і спорядження по селах і містах, людей, корисних копалин та стану ґрунту тощо. Зустрічі з польськими шляхтичами та поодинокими німцями [99, с.211-212]. Результатом подорожей стали 2 нариси. В першому «Про походження козацтва» Мюллер поділяє козаків на «два основні корпуси: малоросійських і донських козаків. У другій праці: «Вісті з запорозьких козаків» було використано записи князя С. Мищецького, який жив російським старшиною на Запорізькій Січі в 1736-1740 роках і залишив надзвичайно цікаві спогади про побут і звичаї запорозьких козаків [89, с.61].

У серії «Загальна всесвітня історія» у 1781 році в Лейпцигу вийшла «Історія королівств Галіції, Лодомірії та Ротройсена» Людвіга Альбрехта Гебхарді. Це була перша спроба представити історію Галичини як особливе ціле. Автор використав багато німецьких і польських джерел, мав також німецький варіант Літопису Нестора. Він описує історію князів, королів та їхньої взаємної боротьби, і лише подекуди позбавлена тенденція доведення історичних прав Австро-Угорщини на Галичину. Він досить багато розповідає про міфічні народи, які колись жили на цій території. Також він особливо наголошує на угорських епізодах в історії Галицького князівства, коротко торкається польського періоду та безпосередньо переходить до часів Марії Терезії та «возз'єднання» Галичини з Австро-Угорщиною [89, с.102-103].

Лівобережну Україну відвідав німецький учений Йоганн Антон Гюльденштедт (1745-1781), член Петербурзької академії наук. Він переважно вів свої записи у формі щоденника. Спочатку він описує Київ, його сади та флору навколо нього, його старі пам'ятки, церкви та монастирі та свій загальний вигляд. Далі описуються інші українські міста, які він відвідав, такі як Полтава, Кременчук, Лубни, Пирятин, Нізин, Козелець. Сільське господарство, садівництво, промисловість і торгівля були його основними інтересами. Будь-яких етнографічних спостережень чи характеристик населення тут знайти не можна [89, с.83-84].

У «Журналі», частина XVI, 1782, є праця «Anecdotes et pensees historiques et militaires ecrites environs 15 an nee 1774 par MR leg. de W.» - цікава тим, що деякі розділи присвячені запорозьким козакам, яких сам автор дуже високо цінує і порівнює з мальтійськими лицарями; тут же, як додаток до приміток Манштейна, подано відомості про виборність ватажків серед запорожців [89, с.54].

Німецький мандрівник К.Ф.Е. Гаммард , який був офіцером російської служби і брав участь у російсько-турецькій війні під керівництвом графа Румянцева. Свій шлях до російської армії через Правобережну Україну у 1784 р., тоді ще польську, він описав у книзі, де пише про українців та їх історію, козаків, гайдамаків. Сама Україна постає перед мандрівником багатим, благословенним краєм, «справжнім Ханааном» [89, с.87]. Автор своїх спогадах описує міста Немирів, Чуднів, Бердичів, Могилів, Херсон та інші, звичаї та обряди народу, сільське господарство і т.д. [60, с.44].

Варто звернути увагу й на працю Йоганна Готфріда Георгі (1738-1802), народженого у Померанії, професора Академії наук у Петербурзі. Він приїхав до Росії разом із знаменитим Палласом у 1786 році та опублікував довгу серію робіт, з яких найбільше поширення набула наступна: «Опис всіх народів Російської імперії, їх побуту, релігії та інших цікавинок», де є згадки про український народ [89, с.59].

Інтерес до Галичини зріс після включення цієї території до складу Австрійської імперії. Це викликало підвищений інтерес до цих територій з боку німецької та особливо австрійської громадськості. Одним з тих, хто залишив нотатки про Галичину одразу після її приєднання до Австрії, був відомий на той час драматург Франц Краттер [89, с.97]. Він написав у 1786 р. «Листи про Галичину», які вийшли в двох томах у Лейпцигу. Написані з чітко виражених просвітницьких позицій, ці листи цікаві не тільки багатим фактичним матеріалом, а й його висвітленням, характерним для руху Просвітництва [75, с.487]. Краттер знає, що автохтонне населення Галичини не було польським, що воно стало жертвою неправильної політичної конституції Польської

республіки, її економічного хаосу та жахливих переслідувань селянського населення з боку польської шляхти. Їхня мова дуже відрізняється від своєї польської, а обряд їхньої релігії – після грецької уніатської церкви. У своїх «Листах» Краттер у яскравих фарбах описує сумне моральне і матеріальне становище галицьких селян [89, с.97-101].

Перший опублікований опис подорожі в Україну, написаний німцем, це «Подорож через Верхню Сілезію до російської імператорської армії на Україну та до фельдмаршала Руманцова-Садунайського в 1783 році», яка була надрукована в Готі в 1787 році [33]. Ефраїм Гаммер (1749-1805) був військовим інженером, який колись був на службі в Пруссії та подорожував в Україну. Він розрізняє краєвиди Волині, Поділля та України, тому термін Україна тут має подвійне значення, з одного боку, вся територія, населена українцями, з іншого боку, як і в більшості попередніх праць, р-н на Дніпрі. Як тільки він приїхав на Волинь, Хаммард помітив родючість, чистішу атмосферу, щедрість природи та людей, які були особливо красиві порівняно з Верхньою Сілезією. Хаммард відрізняє українців (зокрема українських козаків) від запорізьких козаків. Російський уряд, який після того, як більше не потребував їхніх послуг для захоплення Криму, прагне їх повністю ліквідувати. Хаммард згадує про знищення Запорізької Січі в 1775 році. Він є першим західним автором, який докладно описав повстання Гайдамаків у 1768 р. Він спирається на свідчення очевидців [99, с.206-208].

Йоганн Бенедикт Шерер це автор, який уперше зробив спробу загального синтетичного викладу історії України. Шерер не був істориком-спеціалістом, але, тим не менш, виявляв гострий інтерес до історії та географії, зокрема до історії Росії та України. Його першою працею в цій галузі були «Святий Нестор і продовжувач тих же найдавніших щорічників російської історії з року 858-1203» Це переклад фундаментального джерела української та російської історії – Літопису київського преподобного Нестора та його послідовників. У 1788 р. вийшов його двотомник «Histoire raisonnee du Commerce de la Russie», Paris, chez Cuchet Librairie. Весь п'ятий розділ цієї праці присвячений Україні:

Commerce de la Petite-Russie ou l'Ukraine. По-перше, подаються загальні відомості про Україну: У цій книжці Шерер уже висловлював свою велику симпатію до України. Ще більшою мірою він виражає це у своїй головній праці, яка заслужила йому поважне місце в історії України: *Annales de la Petite Russie ou histoire des cosaques-saporogues et des cosaques de l'Ukraine ou de la Petite Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours* [89, с.63].

В 1792 р. у Відні свою працю під назвою «Давня і нова історія королівства Галичини й Лодомерії» видали німецькі автори А. Гоппе і К. Бошньєр. Вони використали значно більше джерел, ніж Л. Гебгарді, особливо польських. Але з руських джерел ними використаний лише низької якості переклад Шерера літопису Нестора [60, с.55].

Якщо в працях Шерера ми маємо справу принаймні з роботами дилетанта історичної науки, то в Енгеля ми зустрічаємо справжнього вченого, який був на висоті історичних знань свого часу і першої наукової історії України в сучасному світі. сенсі слова. Енгель почав займатися українською тематикою ще в студентські роки. У 1790 році, у віці 20 років, він отримав золоту нагороду філософського факультету Геттінгенської альма-матер за порівняльну роботу, так би мовити технічну попередню вправу під назвою *Commutatio de Republica militari seu Comparatioacedaemoniorum, Cretensium et Cossacorum* [102, с.192].

Завдяки праці «Історія України та козаків» Йоганна Крістіана фон Енгеля козацька тематика завжди була живою в німецькомовній історичній літературі. Вона характеризується відносною об'єктивністю та об'єктивністю викладу подій [90, с.10]. Йоганн Крістіан фон Енгель (1770–1814), якого одні називають німецьким, хто австрійським, а інші – «відомим угорсько-німецьким (австрійським) істориком-просвітителем» [65, с.670]. Він був учнем знаменитого Шльозера і під його керівництвом здобув ґрунтовні знання з джерел історії Східної Європи [89, с.69].

Перша наукова праця Енгеля була присвячена українському козацтву. Мається на увазі дисертація «*Commentatio de republica militari seu comparatio Lacedaemoniorum, Cretensium*». Основними джерелами Енгеля про козацтво

були нариси Мюллера в «Зборнику історії російської» та опублікований ним «Короткий опис Малої Росії». У 1792 році з'явилася інша праця Енгеля: «Історія Галича і Володимира до 1772 року». Вона пов'язана з обговоренням і захистом права власності Австро-Угорщини на ці королівства. Енгель використовував численні джерела для своєї роботи; можна припустити, що в його розпорядженні була найважливіша польська та західноєвропейська література [89, с.74]. Історію галицько-володимирських земель Й. -Х. Енгель висвітлив від 980 до 1772 року. Він поділив її на періоди, періоди на розділи, розділи на параграфи. Ця праця тією чи іншою мірою зображає історію минулого лише західної частини України. Енгель ніби не бачить її органічного зв'язку з основною частиною українських земель як єдиного цілого [60, с.57].

У 1796 році Йоганн Крістіан фон Енгель опублікував «Geschichte der Ukraine und der Cossacken» - справжню історію України, яка тривалий час залишалася найсерйознішою та науково обґрунтованою спробою донести історію України до західноєвропейського загалу [99, с.693; 89, с.74].

У вступі автор обґрунтовує важливість знання історії України для того, щоб зрозуміти: 1. Історія козацтва – вагомий складник історії східних слов'ян і є невід'ємним складником загальної північної історії. 2. Й. -Х. Енгель звертає увагу на те, що недооцінювали роль України як бар'єра, що захищав держави Європи. 3. У третьому пункті Енгель ставить собі завдання відповісти на запитання: Як сталося, що по-спартанському волелюбні, незалежні козаки, які наводили жах на турків, татар і Польщу, були підкорені Росією і «стали могутніми підпорами російської влади і підкорювачами Сибіру». 4. Й. -Х. Енгель констатує, що «з позиції сьогодення також добре видно, яким значним був вплив козацтва на історію Польщі, Швеції та Семиграддя. 5. І найбільш актуально й нині звучать напучення Й. - Х. Енгеля щодо значення вивчення історії козаків [60, с.51-52]. Також тут автор вказує, які літературні джерела та допоміжні матеріали, описує фізичну географію України.

Описуючи Україну Й.-Х. Енгель говорить, що вона «за своїми розмірами як королівство, родюча земля, щедро обдарована природою, стіна, що розділяє

культивовану Європу від дикої Азії». Вона належить до тих країн, в яких, як у знаменитій єгипетській дельті, можна на власні очі побачити майстерню природи. Матеріалом у цій майстерні є мул Дніпра та інших численних річок. Ним укрите також дно та узбережжя Чорного моря [2, с.37]. Як майже в усіх творах того часу, на першому плані автора – «козаки (тобто українці)». Енгель вживає тут термін «українець». Хоча Енгель знає про існування української мови, він вважає, що вона не дуже відрізняється від російської [102, с.195]. Енгель пише історію українського козацтва з точки зору творення вільного суспільно-політичного ладу [99, с.188].

Подібно до більшості своїх сучасників і попередників, Енгель розглядав українську історію крізь призму історії козацтва. Проте, на відміну від багатьох із них, він добре орієнтувався в питаннях його походження, етимології та військового устрою, розрізняючи запорожців, українських (малоросійських) козаків і гайдамаків. До речі, Енгель не пішов слідами Міллера і уважав знищення Запорізької Січі політичною помилкою царського уряду. Українське козацтво в праці Енгеля, вже «очищене» від біблійно-ренесансної риторики та міфології, виступає у вигляді соціального стану, військової легкоозброєної спільноти, волонтерів, вільних і безоплатних жовнірів [2, с.16-17].

Енгель досліджує розвиток козацьких суспільств та їхньої частини в Речі Посполитій, які, як він пише, перетворили козаків на ворогів через політичну недалекоглядність, непорозуміння і це тим самим сприяло краху цієї держави [102, с.202]. Польща, Річ Посполита гнобили селян і козаків економічно, соціально і політично, переслідували православну релігію і порушували договори – проти всякого розуму. Але це, зі свого боку, бурхливо торувало шлях через повстання, роз'єднання, появу козацької вільної держави і, нарешті, перехід козаків до захисної влади Росії – на шкоду Польщі [102, с.194]. Робота Енгеля не позбавлена і деяких хиб. Так, використання праці Грондського, який втік за кордон, призвело до деяких розбіжностей у праці Енгеля. Згідно з Грондським, він повідомляє про благословення, дане митрополитом Могилою († грудень 1646) козакам у листопаді 1647 року [90, с.10].

Отже, Енгель викладає «Історію України та козаків» у хронологічному порядку і вважає українців насамперед не етнічною, а політичною нацією [99, с.188].

Далі в його праці йде історія України під владою литовців, виникнення козацтва, Люблінська унія, козацькі повстання в Речі Посполитій, початок національної революції 1648-1676 рр., поділ України, наступників Хмельницького, діяльність І. Мазепи, Скоропадського, Апостола [2, с.630-639]. Дослідник позитивно він оцінює діяльність таких гетьманів, як Д. Многогрішний, П. Полуботок, Д. Апостол, К. Розумовський. Водночас виявляє неприхильне ставлення до І. Виговського, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Скоропадського, останній «сприяв засиллю москалів в українсько-козацьких урядових установах» [60, с.60].

Зокрема, Валентин Ребенко наголошує, що німецький історик, на відміну від сучасних вчених, «намагався показати гетьмана П. Дорошенка таким, яким він був», що «виходить на перше місце в суспільно-політичних процесах Гетьманщини», був високоосвіченою людиною на противагу М. Ханенку чи Г. Лесницькому. Також Й. Х. фон Енгель часто користувався не провіреними документами, особливо польськими, з яких черпав негативні оцінки про гетьмана – обзиваючи його п'яницею, нездатним до розв'язання «великих заходів», не мав здібностей й твердості, хоча в інших місцях праці підкреслював його сміливість, рішучість, наполегливість у військові і політичній діяльності [65, с.672].

Працю Кампенгаузена (1746-1800) можна зарахувати до путівок і навіть до числа найбільш читаних на той час. Кампенгаузен був «приватним секретарем по закордонній кореспонденції» відомого князя Потьомкіна, фаворита Катерини II, він залишив ряд праць. Він називає Україну «раєм Росії через її прекрасний клімат, її родючість і її населення». Він захоплюється любов'ю українців до чистоти. У їхніх будинках «надзвичайно чисто, двічі на тиждень миють не лише дошки підлоги кімнат, а й зовнішні та внутрішні стіни будинків». Але в іншому «українці, як і всі жителі півдня, ліниві та мляві. Від

природи схильні до поезії, вони часто живописно оспівують природу, кохання та вишуканий коньяк [89, с.91-92].

Август Вільгельм Гупель (1737-1819) використовував і популяризував праці Шерера, Хаммерсдорфера, а також деяких Бюшінга і Георгі. У першій частині його праці йдеться про великоросійське козацтво, у другій йдеться про малоросійське або українське козацтво. Територіально його Україна обмежується українськими теренами, які тоді були під російським суверенітетом, тобто Гетьманською Україною, Слобідською Україною та щойно знищеним Запорізьким козацьким військом. Він зовсім нехтує Правобережною Україною, яка була ще в польських руках, і Галичиною, яка з 1772 р. належала Австрії [89, с.92-95]. На думку дослідника Роберта Фрідла балтійський німець Август Вільгельм Гупель (1737-1819) висловлює в своїх роботах проросійський погляд на тему козацтва [90, с.10].

Генріх Фрідріх фон Шторх (1766-1835), президент Петербурзької академії наук і вихователь царських дітей, робить такі ж загальні, але ще коротші нотатки про українське козацтво у своїй книзі, яка, як Гупеля. Його книга «Історико-статистична картина Російської імперії кінця XVIII століття і за правління Катерини Другої» представляє Україну в традиційній офіційній схемі як історію єдиного російського народу [89, с.96].

У «Щоденнику моєї подорожі» Йоганна Готфріда Гердера (1744-1803), молодий філософ розвиває ідеї, які частково відображені в його пізніших роботах. У сьомому розділі свого подорожнього журналу Гердер коротко згадує Україну. «Який вид на всі ці західно-північні регіони, коли їх відвідує дух культури! Україна стане новою Грецією [98, с.693]: прекрасне небо цього народу, його весела вдача, його музична вдача, його родюча земля і т. д. колись прокинеться: з такої кількості малих диких народів, як колись були греки, стануть цивілізованою державою: їхні кордони простягнуться до Чорного моря, а звідти по всьому світу. Він, очевидно, зараховує українців до «диких», безкультурних народів, але передбачає їхню експансію до Чорного моря, а з нею шанс стати «цивілізованими» [99, с.201-202].

У 1807 році в Лейпцизі виходять Записки «Bemerkungen über Russland» Лейона Пірса Бальтазара фон Кампенгаузена, письменника і поета балтійсько-німецького походження [16]. Подорожні записки Кампенгаузена поділяються на дві частини. У першій частині автор робить географічні зауваження, які стосуються Росії загалом [87, с.458]. Друга частина книги носить назву «Спостереження про кілька провінцій і міст Росії, зокрема Молдавію, Бессарабію, Валахію і Крим». Фон Кампенгаузен починає з географічних описів. У першій частині його праці коротко охарактеризовано гори, річки та рівнини Криму [87, с.460]. Далі йдуть комахи, розповідає про заняття жителів Криму: землеробство, скотарство, садівництво, ремесла, розваги татар, релігію населення, пам'ятники [87, с.460-470]. Описуючи Україну Кампенгаузен стисло, ба навіть скупі розповідає про міста північної України – Чернігів, Добрянку, Лубни, Ніжин. Київ, на його погляд, вартий уваги лише завдяки розташованим у ньому печерам. Потім він нашвидку надає відомості про населення України, мову, природні багатства. Наступний розділ книги автор присвятив Кременчуку, Александрії, Хортиці, Єлизаветграду, Ольгіополі [115]. Далі йде кількосторінкова частина книги, яку Кампенгаузен присвятив описанню запорозьких козаків [115].

Отже, записки Кампенгаузена надають деяке уявлення про життя та звичаї людей, яких зустрічав барон Кампенгаузен під час своїх подорожей цими землями [115].

Іншим представником роду Кампенгаузенів був Балтазар Балтазарович, міський голова Таганрога, міністр внутрішніх справ Російської імперії, який проводив інспекцію чорноморських портів. Він написав ряд праць з історії імперії, де згадуються українські землі: «Спроба географічно-статистичного опису намісництв Російської імперії. I. Губернаторство Олуез», «Елементи російського державного права, або Основні риси основної конституції Російської імперії», «Генеалогічно-хронологічна історія найвидатнішого дому Романових і його предківщини» [114].

Ще одним джерелом про Україну в XVIII ст. були німецькі колоністи, які переселилися на українські землі в цей період. Німецька колонізація на території України відбувалася з часів Київської Русі. Спочатку німці поселялися в Києві та Галичині. Заселення Галичини відбувалася в основному двома різними хвилями. Після татарської навали та спустошення значної частини Східної Європи в 1241 році Польське королівство прагнуло зміцнити свої південно-східні кордони новими поселенцями. Це призвело до першого напливу німецьких поселенців (священиків, військових, ремісників, торговців), які згодом послідували за розширенням Польщі та приєднанням до неї Галицько-Волинського князівства в чотирнадцятому столітті. Німецьких колоністів вітали за їхню більш розвинену торгівлю, ремісництво і сільськогосподарські навички, і, як і вірмени, вони отримали особливі привілеї, особливо в містах за магдебурзьким правом. Протягом раннього періоду більшість німецьких колоністів осіли в західній, а не в східній Галичині, а ті, що жили в останній області, до шістнадцятого століття в основному асимілювалися з польською культурою. Друга хвиля німецьких колоністів прибула після того, як Галичина стала частиною імперії Габсбургів у 1772 році. Прагнучи покращити економічний статус Галичини та забезпечити австрійський контроль над новою провінцією, імператор Йосиф II привіз (між 1781 і 1785 роками) понад 15 000 колоністів і (між 1802 і 1805) Франц II ще близько 4000 з Пфальцу та інших частин південно-західних німецьких держави. У першій половині XIX століття з Судетів прибуло ще 2000 німців. На відміну від середньовічної хвилі колоністів, ці німці оселялися в невеликих селах у східній Галичині, особливо в поясі, що простягався від Камінки Струмилової та Жовкви на півночі, потім повз Львів до Дрогобича, Борислава та Стрия на півдні. Крім того, на відміну від своїх середньовічних попередників, нові колоністи змогли уникнути асиміляції. Це було пов'язано з тим, що частина їхнього відносно ізольованішого сільського поселення, а також численних культурних товариств, сільськогосподарських кооперативів, шкіл (деякі підтримувані протестант-

ською церквою) та публікацій, усі вони сприяли підтримці самотності [101, с.249].

Джерел до історії німецьких колоній Галичини збереглося досить мало, однак, незважаючи на їх малочисельність, документи несуть унікальну інформацію про життя галицьких німців кін. XVIII-XIX ст. З одного боку, це першоджерела – інвентарі маєтків, сільських поселень, відомості про німецькі квартали галицьких міст (Вайнберген, Унтерберген, Ожидова, Богородчани, Горохолина, Грабівець, Теодорсдорф, Желдець, Дойчбах та ін.). Іншу групу документів становить другорядна довідкова інформація до історії окремих німецьких колоній Галичини (Дебелівка, Енгельсдорф, Ной /Новий/ Мізунь, Маріагільф, Вінцентівка, Феліксівка, Гайнріхсдорф, Забава, Йосипів, Станин, Сушно, Тоболів, Щиглівка, Райхау та ін.). Особливістю цього виду джерел є те, що у переважаючій більшості це оригінальні документи, які не повторюють і не дублюють інформації, яка відкладалась у матеріалах інших архівосховищ (напр. Воєводського архіву на Вавелю у Республіці Польща). За допомогою цих матеріалів стало можливим описати суспільно-політичне оточення галицьких німців минулих сторіч, відтворити співвідношення українсько-німецького діалогу, дати більш повну картину етнополітичного розвитку німецьких громад австрійської Галичини [116, с.4-5].

Історична література про німців у Галичині є дуже розвинутою, про що свідчить порівняно недавня бібліографія на цю тему, яка включає понад 2000 досліджень, що стосуються історії, релігії, культури, економічного життя, правового статусу, етнографії та депортації групи. Перші ґрунтовні праці створив Раймунд Фрідріх Кайндль, який написав історію німців у Галичині та Буковині, а також присвятив їм багато уваги у своїй тритомній історії німців у Карпатах. Більш пізні наукові дослідження, які зосереджені на періоді з 1772 по 1940 рік, включають серйозні історії Зеппа Мюллера та збірку нарисів про всі аспекти життя групи під редакцією Юліуса Крамера. Ці роботи походять від невеликої групи дослідників із Західної Німеччини, які також створили

галицько-німецький архів у передмісті (Венде) поблизу Зепп-Мюльє [101, с.249].

У другій половині XVIII ст. фактично вже склалися необхідні передумови для державної політики переселення іноземців і в Росії. Переселенська практика одержала відповідне законодавче забезпечення. 4 грудня 1762 р. Катерина II видала Маніфест про запрошення іноземних колоністів у Росію. Цей заклик, однак, був ще настільки незрозумілим, що 22 липня 1763 р. знову видано новий указ із всілякими поясненнями, подробицями та доповненнями [61, с.12]. З 1764р. і по 1770 р., на території сучасної України були засновані лише 6 колоній переселенців з Франкфурту-на Майні. У цей період німецькі поселення з'явилися лише у Чернігівській губернії [61, с.13]. Що стосується південноукраїнських земель, то перша німецька колонія Альт-Данцин виникла на цих територіях у 1787 р. під Єлисаветградом (Кропивницьк/Кіровоград) [61, с.13]. Значна група німецьких колоністів менонітів була на Волині, які у 1785-88 рр. заснували 6 колоній (Карлсвайде). У XVIII ст. більшість з них покинули Волинь і переселились на Південну Україну, а їх місце зайняли новоприбулі німці. 1770 по 1800 рр. на території України з'явилися 16 нових німецьких колоній, одна – на території сучасної Полтавської області, дві – в межах Херсонської, Миколаївської областей, 13 – на території Запорізької і Дніпропетровської областей [61, с.14].

Отже, преса, як видавалася у містах Гданську, Нюрнберзі, Відні, Лейпцигу німецькою та латинською мовами в останній чверті XVII та XVIII ст. продовжувала залишатися вагомим джерелом про українські землі. І хоча інформація «летючих листків» нерідко є вторинною, то все ж таки у ній є достатньо оригінальних і навіть унікальних свідчень і фактів, не кажучи про певний ілюстративний матеріал. Оперативно відгукуючись на події у Світі, в тому числі й Україні, «летючі листки» стали першопочатками зарубіжної історіографії історії України. Ці унікальні документи свого часу давно чекають на всебічне вивчення, переклад українською мовою і видання. Вони збагатять джерельну базу досліджень з історії України XV-XVIII ст. Щодо книг,

щоденників, записок та перших наукових праць, то за досліджений період їх було написано та опубліковано близько 45. Основними причинами зацікавлення Україною зі сторони німецьких мандрівників, дипломатів були своєрідність, екзотичність українських земель й феномену козацтва, передусім Запорозької Січі, а також високі військові якості того ж козацтва, його героїзм і наполегливість у нескінченних оборонних і визвольних війнах, що вражали Європу. Саме це знайшло переважне висвітлення на сторінках праць західноєвропейських авторів. В той же час поряд з тим у західних джерелах знаходить широке відображення мирне життя українського народу, його хліборобський життєвий уклад і заняття, його побут і звичаї.

ВИСНОВКИ

Головні наукові результати та підсумки дослідження свідчень німецьких вчених, мандрівників та дипломатів XVI–XVIII ст. про Україну та український народ зводяться до таких висновків:

1. Ретельне вивчення наявних джерел з досліджуваної проблеми дозволяє сказати, що джерельна база роботи складається з матеріалів преси та джерел особового походження. Преса, а це «летючі листки» та окремі твори, видавалася у містах Гданськ, Відень, Нюрнберг, Лейпциг, Краків німецькою та латинською мовами. Вона містила інформацію щодо подій в Україні серед якої особливу цікавість читачів, а відповідно і видавців, привертала козацькі походи, постаті козацьких ватажків, великі битви, напади татар і турків. А тому завдяки цим тогочасним газетним матеріалам ми змогли відтворити найголовніші ідейні, політичні, ментальні процеси тогочасного суспільства. Вважаємо, що без їх аналізу дослідження подій в Україні практично неможливе, оскільки вони дають певний зріз життя на конкретний момент. Не можна перебільшити значення газетних публікацій для дослідження історії повсякденності та мікроісторії, адже це практично єдине джерело достовірної інформації про деталі побуту, щоденні турботи представників влади та пересічних громадян. Проте слід обов'язково враховувати історичні умови існування, місце видання (табір короля, гетьмана чи німецьке місто), наявність надійних джерел інформації (в Кракові джерела були надійніші, ніж на Поділлі чи в Московії), специфіку видань.

Також варто зважити на те, що відчувається величезна дистанція між українською і скажімо, німецькою чи польською історіографією, яка досліджує матеріали преси. Якщо в Німеччині та Польщі існують спеціалізовані інститути дослідження преси, то в Україні ж, на жаль, немає аналогічних установ чи відділів, а необхідність у їх створенні давно назріла. Загалом вважаємо, що

матеріали преси цього періоду ще недостатньо вивчені і введені в науковий обіг.

2. Схожа ситуація з джерелами особового походження. Їх важливість є безперечною. Також така група джерел є дуже великою кількісно й їх зміст може істотно відрізнятися від різниці від офіційних матеріалів. В той же час мемуари та щоденники цілком суб'єктивні, в них відбилися особиста думка автора, позиція певної групи населення, до якої він належав, стану, класу тощо. На основі вивчення наявності цієї групи джерел досліджуваної проблеми ми дійшли висновку, що загалом джерельна база ще недостатньо вивчена і опублікована. Тому з джерелами недостатньо знайомі не тільки широке коло громадян, але й науковці та вчителі (зокрема, праця С. Герберштейна. Видана лише в 1988 р., а Й.-Х. Енгеля в 2014 р.).

3. В процесі дослідження ми дійшли висновку про те, що історіографія дослідження, як було зазначено в Розділі 1., ділиться на 2 групи: вітчизняна та зарубіжна. Українські історики розпочали досліджувати нашу проблему після Української національної революції 1917-1921 рр. Саме в цей час в УРСР було опубліковано працю В. Кордта, а в еміграції вийшли праці Д. Дорошенка, І. Борщака, Д. Олячина та В. Сіцинського. В пізнішу радянську добу даній проблемі не приділялась увага. Значний розвиток вона здобула в часи незалежності України, коли вийшли праці таких відомих авторів, як Ю. Мицик, Д. Вирський, Д. Наливайко. Таке активне дослідження німецьких джерел про Україну в XVI–XVIII дозволяє внести корективи в історіографію з цієї проблеми, яка раніше була представлена російською, а згодом радянською історичною школою. З часу підкорення України Росією цю історіографію висвітлювали так, ніби інтереси німецьких істориків, чи мандрівників зосереджувалися виключно на історії Росії як наступниці Київської Русі.

4. Наголосимо й на тому, що в цей період активно розвивалася зарубіжна історіографія. Це стосується здебільшого досліджень польських науковців та західноєвропейських. Ці група вчених зосередили свою увагу

переважно на питаннях преси. Варто підкреслити, що заслуга в цій галузі належить Конраду Завадському, який створив особливо солідну підбірку джерел в цій сфері. Відтак, на основі цих напрацювань досліджень можемо констатувати, що вагомим здобутком одного з найпопулярніших і найпоширеніших форм соціальної комунікації були рукописні газети. Різноманітні повідомлення, новини та газети, в тому числі й з України, успішно заповнювали зростаючий інтерес німецького та польського суспільства до інформації того часу. Цей специфічний засіб передачі інформації, хоч і був надзвичайно популярним, мав дуже обмежений діапазон поширення. Найчастіше письмові газети готувалися в кількох примірниках лише в кількох містах. Причиною цього були обмежені можливості переписувачів і редакторів, які дуже часто вели одноосібні «прес-служби». Проте суттєвою рисою німецьких та польських газет XVI-XVIII століть була актуальність інформації, безперервність її передачі та бажання зацікавити читача цікавими фактами. А тому доволі часто матеріал новин прикрашався художніми домислами або ж був повністю суб'єктивний. А тому оглянувши тенденції дослідження німецької преси польськими дослідниками можемо сказати, що вони розглянули найвагоміші питання, які мають стосунок до теми нашої роботи.

5. В процесі дослідження ми дійшли висновку, що в період XVI – першій половині XVII ст. особливо цінними були матеріали преси («летючі листки») та документальна література, а це – щоденники і описи мандрівників, їх мемуари, донесення дипломатів та військових начальників, листи, тощо. Перші стосувалися переважно військово-політичних подій, природних лих, результатів дипломатичних переговорів та різних сенсацій і їх інформація часто була плутаною і вимагала особливо ретельної перевірки у порівнянні з іншими джерелами. Однак не варто применшувати значення «летючих листків», які дають багатий матеріал для вивчення рівня знань іноземців про Україну XVI – першої половини XVII ст. Другий вид джерел є важливим джерелом історії, етнографії, культурології України. Завдяки їм ми змогли побачити вихід на історичну арену українського козацтва. Також майже всі

автори показують його величезну роль у житті українського суспільства, вплив козацько-селянських повстань проти Польщі на її державну консолідацію і всеєвропейське значення героїчної боротьби запорозького козацтва з турецько-татарською агресією, яке призупинило їх наступ на країни Європи. Водночас цей вид джерел про XVI – першої половини XVII ст. має свої хиби. Інформацію дипломатів та мандрівників не можна вважати повною, адже їх перебування в Україні було досить короткочасним і вони не могли вповні пізнати життя українського народу, ознайомитися з його звичаями, традиціями й особливо з причинами та історією боротьби українського народу за свою самостійну державу. Проте цінність їх відомостей полягає в тому, що це свідчення представників держави, під владою якої українські землі не перебували. А тому вчені чи мандрівники мали змогу давати більш об'єктивні оцінки тим або іншим явищам. Крім того, окремі повідомлення відсутні у вітчизняній літературі, і вони доповнюють знання з тих чи інших періодів історії України, а також підтверджують оцінки тих чи інших історичних явищ.

6. Значний сплеск опису подій в Україні викликала Українська національна революція 1648-1676 рр. Нею зацікавилися німецькі видавці газет, державні діячі, історики, дипломати, мандрівники. Вона належить до найзначніших подій європейської історії середини XVII ст., яка поставила під знак питання політичну рівновагу на всьому континенті, і звідси висока хвиля зацікавленості «країною козаків», що піднялася в той час на Заході й не спадала майже до кінця століття. Зазначена закономірність у розвитку німецької україніки спостерігається і на подальших етапах її розвитку. Але поряд з тим у німецьких джерелах знаходить широке відображення мирне життя українського народу, його побут і звичаї. Пам'ятки німецьких мандрівників, вчених, дипломатів багаті на реалії повсякденного життя різних верств народу, на те, що було «нормою» цього життя і проходило повз увагу вітчизняних авторів. Але якщо матеріальна культура українського народу знайшла в цих джерелах широке й докладне відображення, то його духовна культура посіла в них набагато скромніше місце. Водночас починаючи з другої половини XVII ст., в

західних джерелах проявляється зацікавлення пам'ятками давньоруської культури, зокрема архітектурою київських соборів і церков.

Першими джерелами з Української національної революції 1648-1676 рр. стали матеріали тогочасної преси. Зокрема, найбільше комплексно хід подій викладало видання «Театр Європи». Також звістки про події революції, як перемоги та поразки польського й українського війська, мирні договори, політичні взаємовідносини України та Польщі, протидію османській та московитській експансії зустрічаються в «летючих листках». Серед праць істориків, дипломатів та мандрівників, хто у другій половині XVII ст. опублікував велику кількість творів на історичні, етнографічні, географічні та інші теми з історії України, були Еразм Франціск та Йоган Шледер, німецькі історики. А також про наукове зацікавлення історією українських козаків і України свідчить і те, що у Німеччині, першій серед західноєвропейських країн, з'явилися дисертації з цієї проблеми. Першою серед них була «Історична дисертація про козаків», захищена у Лейпцизькому університеті 1684 р. Йоганом Іоахімом Мюллером (латинською мовою). Хоч її науковий рівень не є високим, але вона показує, що освічена Західна Європа знала про запорожців і певною мірою про Україну. Цінність представляють і щоденник У. фон Вердума, праці Самуїла Пуффендорфа та Конрада Якова Гільтебрандта.

7. Підсумовуючи аналіз теми свідчень про Україну мандрівниками, дипломатами та вченими останньої чверті XVI – XVIII ст. варто звернути увагу, що в останній чверті XVII – XVIII ст. починається певна криза преси, що до цього була важливим джерелом про події в Україні. Справа в тому, що відбувається занепад «летючих листків» у Речі Посполитій, оскільки вона сама опиняється у стані кризи, а до того ж швидко поширюються газети у сучасному розумінні цього слова. У цій державі вийшло у 1685-1690 рр. всього два «летючих листка», які не мають безпосереднього відношення до України. В той же час в Польщі з'являються такі видання, як «Меркурій», що було першим польським періодичним виданням. Письмові газети задовольняли природну допитливість тогочасної людини, вони вводили її у сферу далеких подій, вони

давали їй змогу дивуватися відмінностям культури та поведінки інших народів, а часом і змінювали її власні переконання.

В той же час «летючі листки» продовжують активно друкуватися в німецьких землях, зокрема у зв'язку з війнами з мусульманами, Північній війні. Крім цього, в німецьких містах з'явилися продовжували виходити «Театр Європи», а також *Leipziger Post- und Ordinar Zeitung*, *Postillon*, «Меркурій» і «Боротьба» в Берліні, *Reations-Courier* і *Relationes Curiosaeoder Denkständigkeit der Welt*, які повідомляли про основні події військово-політичного життя в Україні, яка вже була в складі Московії.

8. Оцінюючи праці німецьких авторів можемо сказати, що тут стверджується єдність українських земель і українського народу Галичини, Волині, Поділля, Київщини, Сіверщини, Полтавщини, населення яких розмовляє однією мовою і має схожу культуру, яких їх хотіли позбути. Більшість мандрівників, що відвідали Подніпров'я, дехто Південну Україну, Волинь, Поділля й залишили здебільшого позитивні відгуки про країну та її жителів. Попри симпатії до них, українців уважали «варварською нацією». Україна не була територією, яку можна було б визначити політичними чи географічними межами. Майже завжди вона сприймалася як частина Польщі-Литви, а згодом Московії-Росії. У західних уявленнях утвердилися два міфи про Україну – «житницю Європи» і «про свободу козаків й загалом українців». В працях німецьких авторів в цей період дедалі менше траплялося інформації про козаків, натомість з'являлися селяни, котрі «вперше стали відчутними як суб'єкти». Також українське село поступово відтіснило на задній план і мультинаціональні міста. Серед творів іноземних авторів про Україну цього періоду особливу цінність представляють історичні праці. Передусім це двотомна праця з історії України німецького історика Йогана Енгеля, яка є першою найбільш повною історією України, оскільки охоплює значно більший хронологічний період. Вона написана на високому, як на той час, професійному рівні з використанням багатьох джерел та наукової літератури. Методологія її підготовки найбільш наближена до методології новітнього часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Герберштейн С. Записки о Московии / пер. с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко; вступ. ст. А. Л. Хорошкевич; под ред. В. Л. Янина. Москва : Изд-во МГУ, 1988. 430 с.
2. Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Східний ін-т українознавства ім. Ковальських, Центр укр. студій ім. Д. І. Багалія Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. [заг. ред., вступ. ст. В. В. Кравченка; упоряд. Т. О. Чугуя]. Харків : Факт, 2014. 640 с.
3. Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн. 1 / Передмова П.П.Кононенка. Київ : Либідь, 1996. 352 с.
4. Мемуари до історії Південної Русі. Вип. I (XVI ст.): Михайло Литвин, Б. де Віженер, Л. Горецький. Е. Ляссота / за ред. В. Антоновича; пер. з рос. Т. С. Завгородньої; передмова В. С. Мороза. Дніпропетровськ : Сіяч, 2005. 219 с.
5. Мюллер Й.-Й. Історична дисертація про козаків... (Лейпціг, 1684) / пер. з латин. та комент.: Ю. Мицик, М. Кулінський // Всесвіт. 1988. № 6. С. 131–137.
6. Перша дисертація. Козацтво. 1993. № 1. С. 43–54.
7. Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / пер. и прим. Ф. Бруна. С.-Петербург : Тип. П. П. Меркульева, 1873. 96 с.
8. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева. *Запорозька старовина*. Київ, Запоріжжя : НДІ козацтва, Запорізьке відділення, 2003. С. 222–277.
9. Atlas historyczny Polski. Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku. Supplement / pod red. T. Paneckiego i M. Słonia. Część II: Komentarz, Indeksy. Warszawa : Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2021. 169 s.

10. Aus dem litauischen Lager bei Lubecz am 13. Juli 1651. Zwischen ihrer fürstlichen Durchlaucht Janusz Radziwiłł und dem czernichowschen Oberst Nebaba ist ein hartes Treffen bei Łojów vorgegangen, bei welchem ihre fürstliche Durchlaucht die Viktoria erhalten hat. [B. m. dr., 1651]. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/4890/> (дата звернення: 17.07.2023).
11. Ausführlicher Bericht von der christlichen Viktoria wider die Türken bei Entsetzung der Stadt Wien, wie auch von der blutigen Treffen bei Barkan und Gran. Wien : [B. dr.], 1684. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/10900/> (дата звернення: 17.07.2023).
12. Bericht von dem Heereszug und des mit dem Feinden getroffenen Friedens des Johann Kasimir, Königs von Polen. [B. m. dr., 1649]. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/4780/> (дата звернення: 17.07.2023).
13. Blivernitz A. I.N.I. Dissertatio Juridico-Politica de Cosacis: An satius sit ad finiendum bellum Poloniae Civile, rebelles Cosacos Marte prosequi eosque funditus exstirpare, An vero Arte & perpetuis induciis cum eisdem pacisci? Rudi minerva elaborata et stylo oratorio diducta. Lesznae Pol. : Typis Wigandi Funcii, 1653. [28 p.]. URL : <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN1688938729> (дата звернення: 20.03.2023).
14. Boëmus J. Omnium Gentium Mores, Leges & Ritus ex multis clarissimis rerum scriptoribus, à Ioanne Boemo Aubano Teutonico nuper collecti & novissime recogniti. Tribus libris absolutum opus, Aphricam, Asiam & Europam describentibus. Augsburg, 1520. 326 p.
15. Boemus J. The fardle of facions conteining the aunciente maners, costumes, and lawes, of the peoples enhabiting the two partes of the earth, called Affrike and Asie. London : Ihon Kingstone and Henry Sutton, 1555. 347 p.
16. Campenhausen [Balthasar] Freiherr von. Bemerkungen über Rußland, besonders einige Provinzen dieses Reichs und ihre Naturgeschichte betreffend, nebst einer kurzgefaßten Geschichte der Zaporoger Kosaken, Bessarabiens, der Moldau und der Krimm. Leipzig : Friedrich Christian Dürck, 1807. IV, 199 s.
17. Conrad Jacob Hildebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach

Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658) / hg. Franz Babinger. Leiden : E. J. Brill, 1937. XXX, 259 s. URL : <https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?identifier=MMKB06:000004738:00007&coll=boeken> (дата звернення: 10.02.2023).

18. Copia eines Schreibens des zaporowischen Feidhauptmanns Doroszenko aus Czehryn vom 2. Dezember 1674 an Ihre Königliche Majestät von Polen. [Gdańsk : Dawid Fryderyk Rhete?], 1675. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/9310/> (дата звернення: 19.07.2023).

19. Copia eines Schreibens vom 9. Oktober 1675 aus dem königlichen Feldlager bei Buczacz. [Gdańsk : Szymon Reiniger], 1675. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/9300/> (дата звернення: 19.07.2023).

20. Quam In clytae Facultatis Philosophicae permissu, publicae ventilationi submitunt M. Godofredus Weissius, Thorunio-Borussus, praeses, & respondens Johan-Joachimus Möllerus, Somerfeld. Siles. Phil. Bacc. In Collegio Majori Principum d. 7. Junij. a. M.DC.LXXXIV. Lypsiæ : Typis Krügerianis, [1684]. [20 p.]. URL : <https://fbc.pionier.net.pl/details/nnv3pfm> (дата звернення: 19.01.2023).

21. Diarium der tatarischen Niederlage. [Gdańsk : Szymon Reiniger], 1672. URL : <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/9000/> (дата звернення: 13.02.2023).

22. Dissertationes Mollerianae, h. e. orationes et disputationes, Varii Argumenti, quibus occupati fuere nonnulli, e Mollerorum familia oriundi, ex antiquis et novis Schedis nunc demum erutae et ab interitu vindicatae a M. Johanne Joachimo Mollero, Ecclesiaste Crosnense. Lipsiae et Gorlicii : J. G. Laurentius, 1706. [8], 752 p.

23. Eigentliche und gründliche Relation des Zuges und Verrichtung welche Joannes Casimirus, König von Polen wider die Tataren und Kosaken gehabt hat. [B. m. dr.], 1649. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/4840/> (дата звернення: 17.07.2023).

24. Epistolica relatio de proelio contra Tartaros ad Achmetoviam 30 Januarii 1644. Gdańsk : Andrzej Hünefeld, 1644. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/4580/> (дата звернення: 12.02.2023).

- 25.** Extrakt eines Schreibens aus Krakau von dem Verlauf des Sukzesses und der Victoriae, welche Ihrer Königlichen Majestät von Polen und Schweden Armeen in der Ukraine wider die Moskowiter und Kosaken erhalten haben, wobei auch Konditionen, welche dem moskowitischen General Szeremietiew nach Beendigung dieses Krieges übergeben wurden. [Gdańsk : Dawid Fryderyk Rhete?], 1660. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/8390/> (дата звернення: 13.02.2023).
- 26.** Extrakt eines Schreibens vom 27. August 1675 aus dem polnischen Lager bei Lemberg. [Gdańsk : Szymon Reiniger], 1675. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/9320/> (дата звернення: 19.07.2023).
- 27.** Extraktschreiben aus Lemberg. [Gdańsk : Szymon Reiniger], 1675. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/9330/> (дата звернення: 19.07.2023).
- 28.** Extraktschreiben des Kosaken-Heeresführers Kunicki an die Königliche Majestät von Polen über den Sieg von 1683 in der Bialogrodischen Tatarei. Regensburg : Paul Dalsteiner, 1684. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/10980/> (дата звернення: 17.07.2023).
- 29.** Gewisse Nachricht, wie das Schloß Chocim erobert wurde. [Gdańsk : Dawid Fryderyk Rhete?], 1673. URL : <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/9090/> (дата звернення: 13.02.2023).
- 30.** Glaubhafte Relation von dem Haupttreffen und der Viktoria des Feldhauptmanns Wyhowski wider den rebellischen Kosaken Puszkorenko in der Ukraine, dazu beigefügt was zwischen den Kurfürstlichen, Schweden und Polen in Preussen vorgefallen ist. [B. m. dr.], 1658. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/7650/> (дата звернення: 17.07.2023).
- 31.** Gründliche und denkwürdige Relation der neulichen Kosaken-Revolté wider Polen von Anfang bis zur unverhofften Friedenskompotion. [B. m. dr.], 1649. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/4820/> (дата звернення: 17.07.2023).
- 32.** Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau, 1594 / ed. and with an Introduc. by Lubomyr R. Wynar; transl. by Orest Subtelny; The Ukrainian Historical Association. Littleton, Colorado : Ukrainian Academic Press, 1975. 144 p.

- 33.** Hammonds C. F. E. Reise durch Oberschlesien zur Russisch-Kayserlichen Armee nach der Ukraine und zum Feldmarschall Rumanzow Sadunajskoy. Gotha : in der Ettingerschen Buchhandlung, 1787. Bd. 1. [8], 264 s., III tab. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10466971?page=,1> (дата звернення: 28.02.2023).
- 34.** Hartknoch C. De republica Polonica libri duo, quorum prior historiae Polonicae memorabiliora, posterior autem jus publicum reipubl. Polonicae, Lithuanicae provinciarumque annexarum comprehendit. [...] Editio tertia altero tanto fere auctior. Lipsiae : Martini Hallervordii, 1698. URL : <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/2674/edition/2724/content> (дата звернення: 21.03.2023).
- 35.** Irenico-Polemographiae, sive Theatri Europaei Continuati Septennium. Frankfurt am Mayn : Matthaeus Merian, 1685. [10], 1110, [35] p.
- 36.** Jaenichio P. Meletemata Thorunensia seu dissertationes varii argumenti ad historiam maxime Polon. et Prussicam, politicam, physicam, rem nummariam, ac literariam spectantes. Uno Volumine iam collectae et comprehensae curante Petro Jaenichio. Thorunii : Typis et sumpt. Joh. Nicolai, Nobil. Senat. et Gymn. Typogr., [1726]. T. II. [7], 232, [8] p.
- 37.** Kontinuation der Königlichen Majestät von Polen wider die Moskowiter verliehenen Viktoria nebst dem Bericht, wie die Kosaken zum Gehorsam Ihrer Majestät gebracht wurden. [Gdańsk : Dawid Fryderyk Rhete?], 1660. URL : <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/8470/> (дата звернення: 13.02.2023).
- 38.** Narratio, Oder Gründtliche Erzählung aller gedenckwürdigen sachen, so sich in Ober vnd nieder Vngern, Podolien, Wallachey, Siebenbürgen, Crabaten, vnd Steurmarckt, zu Wasser vnd Lande, zugetragen, vom 8. October 95. bis auff den I. Ianuarij 96. Stylo nouo. Darin zu finden das falsche ausgeben von Offen, sampt vnser abschlagung der Rabischen Prouiandt aldar, die letzte grosse Türcken niederlage von den Siebenbürger, die Polnische Groß Cantzlers Schlacht in der Wallachey, vnd den Bawren Tumult, der Augsburgischen Confession halben, in der Steurmarckt, sampt andern, als folgt. Wien : Greger Hübner, 1596. URL : <http://data.onb.ac.at/rep/104AC4CA> (дата звернення: 10.03.2023).

- 39.** Neue Zeitung. Wahrhaftige Beschreibung was sich in Polen, dem Land Podolien im Jahre 1589 zugetragen hat. Nürnberg : Leonhard Heußler, 1589. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/17610/> (дата звернення: 19.07.2023).
- 40.** Neue Zeyttung, Warhafftige und Erbärmliche Beschreibung, so sich in Polln, dem Land Podolien hat zugetragen, newlich im Augusto diß lauffenden 1589. Jars geschehen ; Darinnen angezeigt, Wie unmenschlich die Türcken und Tartarn mit den Polln umgangen, darinnen vii tausend Polln erschlagen, und jämmerlich zusammen gekuppelt, hinweg geführt. Hinwiderumb, Wie sie, die Polln mit dreyszig tausend Mann starck, den Türcken und Tartarn widergt, den Raub zum halben theil widerumb bekommen, sampt anderm mehr, wie weytleufftig hierinnen zusehen und lesen ist. M. D. LXXXIX. [Nürnberg : Leonhard Heußler]. URL : <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/2230/> (дата звернення: 27.01.2023); URL : <http://data.onb.ac.at/rep/1093390D> (дата звернення: 10.03.2023).
- 41.** Polnische extraordinäre Relation. Warschau, den 2. März 1691. Gdańsk : Dawid Fryderyk Rhete, 1691. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/11760/> (дата звернення: 19.07.2023).
- 42.** Polnischer Kriegskurier von dem Türkenkriege in der Ukraine. [B. m. dr.], 1674. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/9260/> (дата звернення: 17.07.2023).
- 43.** Relation aus Lemberg vom 4. März 1656. [Gdańsk : Dawid Fryderyk Rhete?], 1656. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/6140/> (дата звернення: 19.07.2023).
- 44.** Relation der Viktoria, welche Ihre Königliche Majestät von Polen bei Trembowla gegen den Türken erhalten hat. [Gdańsk : Szymon Reiniger], 1675. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/9350/> (дата звернення: 19.07.2023).
- 45.** Umständliche Beschreibung der Belagerung der Stadt Lemberg, wie dieselbe von den Kosaken, Tataren und Türken angefangen und aufgehoben wurde. [B. m. dr.], 1672. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/9040/> (дата звернення: 17.07.2023).
- 46.** Ungarische, böhmische, siebenbürgische, polnische, persische, tatarische und türkische Handlungen. Kurze Verzeichnis, was sich in den nächsten vier Monaten zugetragen hat. Nürnberg : Leonhard Heußler, 1596. URL:

<https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/17660/> (дата звернення: 19.07.2023).

47. Wahre und gründliche Zeitung oder Erzählung des jungen Königs von Polen von der Schlacht und Einnahme der beiden Städte Bialogard und Kilia. Wrocław : Jerzy Baumann, 1621. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/3520/>. URL: (дата звернення: 17.07.2023).

48. Wahrhafte Erzählung, welchergestalt [Georg Franz Kulczycki] in der türkischen Belagerung der Stadt Wien durch das feindliche Lager gedrungen ist. Wien : Johann Jakob Kürner, 1683. URL : <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/10850/> (дата звернення: 27.01.2023).

49. Wahrhafte Kontinuation der grossen Viktoria der Polen, Kosaken und Tataren wider die Moskowiter am Dniepr, wie auch Particularia aus Warschau, Kopenhagen, Hamburg, Wisma, Haag, Lübeck und London. [Gdańsk : Dawid Fryderyk Rhete?], 1659. URL : <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/8320/> (дата звернення: 13.02.2023).

50. Wahrhafte Relation von dem Sukzess der polnischen Armee unter der Conduite des Generals Czarniecki wider den Fürsten Rakoczy und die Punkte des Vertrages zwischen Polen und Rakoczy. [B. m. dr.], 1657. URL : <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/7400/> (дата звернення: 17.07.2023).

51. Wahrhafter ferner Bericht, was sich weiter zwischen Ihrer Königlichen Majestät von Polen und dem moskowitischen Feldherrn Szeremetiew unter Cudnowa zugetragen hat. [Gdańsk : Dawid Fryderyk Rhete?], 1660. URL : <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/8500/> (дата звернення: 13.02.2023).

52. Wahrhaftige Relation aus dem Feldlager bei Cudnów die Niederlage der Moskowiter und Kosaken in der Ukraine betreffend, wobei ein Bericht von dem siegreichen Treffen des Herrn Kronmarschalls mit dem moskowitischen Unterfeldhauptmann Chowański bei Szklów. [Gdańsk : Dawid Fryderyk Rhete?], 1660. URL : <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/8510/> (дата звернення: 13.02.2023).

53. Wahrhaftige Relation von der grossen Viktoria der Armee der Königlichen Majestät von Polen am 30. Januar 1644 bei Ochmatowo wider die Tataren. [B. m. dr.], 1644. URL : <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/4640/> (дата звернення: 17.07.2023).

54. Zeitung aus der Walachei. Was sich Anno 1621 im Feldzuge wider den Türken und Tataren begeben und zugetragen hat. [B. m. dr.], 1622. URL: <https://cbdu.ijp.pan.pl/id/eprint/3630/> (дата звернення: 17.07.2023).

Література

55. Ададуров В. [Рец.]. Andreas Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern: Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16. bis 19. Jahrhundert. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 2020. 389 S., Ill. *Український історичний огляд*. 2022. Вип. 1. С.187–196.

56. Барвінська П., Стельмах С. [Рец.]. Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern: Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16. bis 19. Jahrhundert. Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2020. 389 S. *Український історичний журнал*. 2021. №1. С.198–207.

57. Бігун К. Німецькі джерела XVI–XVIII ст. про Україну та українців. *Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Вип. 17. С. 29–32.

58. Бігун К. Праці німецьких видавців, мандрівників, дипломатів і учених XVI–XVII ст. про Україну та український народ. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з історії України студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання»* / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; Факультет історії та філософії; Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін; Студентське наукове товариство кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін. Одеса, 2023. С. 5–25.

59. Борщак І. Ідея соборної України в Європі в минулому. По невиданих документах і стародавніх працях. Париж : Вид-во «Український друкар», 1923. 26 с.

60. Брицький П. П., Бочан П. О. Німці, французи і англійці про Україну та

український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці : Технодрук, 2011. 308 с.

61. Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні. *Історія німців України*. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 4–25.

62. Васильчук В. Історичні шляхи німців в Україні. *Україна-Європа-Світ: Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2018. Вип. 21. С. 145–153.

63. Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2016. 299 с.

64. Вирський Д. Історіописання ленників і магнатів Речі Посполитої XV – першої половини XVII ст. як частина вітчизняної ранньомодерної історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2020. Вип. 31. С. 99–114.

65. Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г. Дослідження політичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка у сучасних українознавчих працях. Гетьман Петро Дорошенко: новітня українська історіографія. *Actual problems of science and practice. Abstracts of XIV international scientific and practical conference*. Stockholm, 2020. P. 669–677.

66. Кордт В. О. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. Київ : З друкарні УАН, 1926. 208 с. (Українська Академія Наук. Збірник історично-філологічного відділу, № 38).

67. Кудряченко А. Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні. *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 180–194.

68. Літвіненко Є. Гетьманат Івана Виговського на шпальтах німецькомовної друкованої хроніки «Theatrum Europaeum». *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2015. Вип. 13. С. 181–187.

69. Літвіненко Є. Маттеус Меріан: видавець та перший автор німецькомовної друкованої хроніки «Theatrum Europaeum». *Наукові записки. збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2010. Т. 20. С. 54–64.

70. Лоський І. Українці на студіях в Німеччині в XVI–XVIII ст. *Записки*

Наукового товариства імені Шевченка. Т. CLI : Праці історично-філософської секції / за ред. І. Крип'якевича. Львів, 1931. С. 99–110.

71. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен : Український вільний університет, 1988. 286 с.

72. Мицик Ю. Україна XV–XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами «летючих листків»). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССXXXIII. Праці Історично-філософської секції. Львів, 1997. С. 30–46.

73. Мицик Ю., Кислюк О. Незнаний німецькомовний твір XVII ст. про Україну. *Наукові записки НаУКМА*. Том 27: Історичні науки. 2004. С. 79–93.

74. Мицик Ю., Пухальська Н. Друковані «летючі листки» кінця XVII ст. як джерело з історії України. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 663–676.

75. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ : Основи, 1998. 578 с.

76. Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. CLIV : Праці історично-філософської секції / за ред. І. Крип'якевича. Львів, 1937. С. 41–69.

77. Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини XVII ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. CLI : Праці історично-філософської секції / за ред. І. Крип'якевича. Львів, 1931. С. 151–179.

78. Полевщикова О. Західноєвропейська україніка XVI–XVII ст. в бібліотеках Воронцових (за архівними матеріалами). *Історія України в книжкових пам'ятках XVI–XVII ст. З колекції Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова* : зб. наук. праць / упоряд.: О. В. Полевщикова [та ін.] ; наук. ред.: В. М. Хмарський ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса : Одеський нац. ун-т, 2011. С. 98–125.

79. Прокопьев А. Ю., Таирова Т. Г. Новое издание путевых записок Эриха Лассоты фон Штеблау. Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2022. Т. 67. Вып. 2. С. 648–662.

80. Руда О., Піх О. Рецензійна діяльність Мирона Кордуби на сторінках «Kwartalnika Historycznego» («Історичного кварталника»). *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2012. Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. С. 141–152.
81. Січинський В. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та ін. писань чужинців про Україну за десять ст. / 2-ге виправл. і знайно доповн. вид. Прага : Культур.-наук. вид-во УНО, 1942. 242, [1] с. URL : <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=10989> (дата звернення: 18.01.2023).
82. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ : Довіра, 1992. 255 с.
83. Скарби шведських архівів. Документи з історії України / Упорядниця Марина Траттнер. Одеса: Видавець: Музей української книги, 2021. 259 с.
84. Сокирко О. Німецькі найманці в гетьманському війську доби Хмельниччини. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 6. С. 141–147.
85. Трубчанінов С. В., Єрмакова Д. В. Ульріх фон Вердум: учений, мандрівник, письменник (до 350-річчя подорожі Поділлям). *Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. Хмельницький : ФОП Стрихар А.М., 2021. С. 509–520.
86. Федорук О. Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с. + 80 с. іл.
87. Храпунов Н. И. Крымский полуостров после присоединения к России в сочинении Бальтазара фон Кампенгаузена. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: Зб. наук. праць*. 2013. Вип. XVIII. С.456–473.
88. Banaś-Korniak T. Gazeta ulotna i moralistyczny traktat – dwa gatunki siedemnastowiecznej moralistyki (na przykładzie sensacyjnych nowin z ziemi włoskiej). *Zagadnienia Rodzajów Literackich*. 2014. T. LVII, z. 1. S. 235–251.
89. Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1941. VI, 299 s.

90. Friedl R. A. Polen und sein Osten am Vorabend einer Katastrophe. Der große Kosaken- und Bauernaufstand des Jahres 1648 / Inaugural-Dissertation. Dusseldorf, 2004. 371 s. URL: https://docserv.uni-duesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-12441/DissFriedl_Polen1648-A1b.pdf (дата звернення: 21.04.2023).
91. Friedrich K. The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569–1772. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. XIX, 280 p.
92. Gradowski M. Druki niemieckojęzyczne wydane w Krakowie w XVI wieku. *Fides: Biuletyn Bibliotek Kościelnych*. 1999. Nr 2. S. 118–126. URL: <http://digital.fides.org.pl/Content/1324/PDF/17.pdf> (дата звернення: 15.04.2023).
93. Gruszczyński W., Adamiec D., Ogrodniczuk M. Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII wieku (do 1772 roku) – prezentacja projektu badawczego. *Polonica*. 2013. T. XXXIII. S. 311–318. URL: <https://polonica.ijp.pan.pl/downloads/volumes/33/23.pdf> (дата звернення: 13.04.2023).
94. Gruszczyński W., Ogrodniczuk M. Cyfrowa Biblioteka Druków Ulotnych Polskich i Polski Dotyczących z XVI, XVII i XVIII wieku – prezentacja projektu i jego zastosowania w pracy naukowej oraz dydaktyce. *Polskie Biblioteki Cyfrowe 2010*. Materiały z konferencji zorganizowanej w dniach 20–21 października 2010 roku przez: Bibliotekę Kórnicką PAN, Poznańską Fundację Bibliotek Naukowych, Poznańskie Centrum Superkomputerowo-Sieciowe. Poznań, 2010. S. 23–28.
95. Hillgärtner J. Die Entstehung der periodischen Presse. Organisationen und Gestalt der ersten Zeitungen in Deutschland und den Niederlanden (1605–1620). Erlangen : Buchwissenschaft / Universität Erlangen-Nürnberg, 2013. 133 s. (Alles Buch. Studien der Erlanger Buchwissenschaft. XLVIII).
96. Horn E. Die Disputationen und Promotionen an den Deutschen Universitäten vornehmlich seit dem 16. Jahrhundert. Mit einem Anhang enthaltend ein Verzeichnis aller ehemaligen und gegenwärtigen deutschen Universitäten. Leipzig : Otto Harrassowitz, 1893. VIII, 128 s. (Beihefte zum Centralblatt für Bibliothekswesen, XI).
97. Hotopp-Riecke M., Theilig S. Yazma Miras / Written Heritage: The Image of

the Polish-Lithuanian Tatars as a Transferred Stereotype in German Literature. *Muslim east in slavic literatures and cultures* / ed. Grzegorz Czerwiński, Artur Konopacki, Anetta Buras-Marciniak, Eugenia Maksimowicz. Białystok : Polish Historical Society / Polskie Towarzystwo Historyczne, 2019. S. 137–151.

98. Kappeler A. Ukrainian History from a German Perspective. *Slavic Review*. 1995. Vol. 54. No. 3. P. 691–701.

99. Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern. Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16. bis 19. Jahrhundert. Wien, Köln; Weimar : Böhlau Verlag, 2020. 389 s.

100. Kolasa W. M. Directions in Research of the Oldest Polish Press (1501–1729). *Studia Medioznawcze* [English Issue]. 2012. Vol. 50, n. 3. P. 1–20. URL: <http://eprints.rclis.org/19680/> (дата звернення: 13.04.2023).

101. Magocsi P. R. Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide. Toronto, Buffalo, London : University of Toronto Press 1983. XX, 299 s.

102. Mark R. A. Johann Christian von Engel (1770–1814) als Historiograph der Ukraine. *Zeitschrift für Ostforschung*. 1987. Bd. 36. Nr. 2. S. 191–202. DOI: <https://doi.org/10.25627/19873624857>.

103. Pagórski W. „Wem zu wohl ist, der ziehe in Pohlen“; zum Polenbild in der deutschsprachigen Reiseliteratur des ‚langen‘ 17. Jahrhunderts. Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2022. 269 s.

104. Pagórski W. The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Works of Martin Zeiller (1589–1661). *Przegląd Zachodni*. 2018. Special issue: Europe and Its Traditions – a New Outlook. S.151–171.

105. Poe M. The Zaporozhian Cossacks in Western Print to 1600. *Harvard Ukrainian Studies*. 1995. Vol. 19. P. 531–547.

106. Popiołek B. Tematyka węgierska w polskich gazetach rękopiśmiennych z przełomu XVII i XVIII wieku. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica I*. 2001. Folia 3. S. 19–32.

107. Stampfer S. Jewish Population Losses in the Course of the Khmelnytsky Uprising. *Judaica Ukrainica*. 2015. №4. P. 36–52. DOI: 10.14653/ju.2015.03.

- 108.** Waschinski E. Das Thorner Stadt- und Landschulwesen vom Beginn der Reformation bis zum Ende der polnischen Herrschaft // Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. Heft 56. Danzig : Kommissions-Verlag von A. W. Kafemann G.m.b.H., 1916. S. 1–137.
- 109.** Wilke J. Die «Neue Zeitung»: Leistungen und Normen eines vorperiodischen Informationsmediums // Wahrheit – Geschwindigkeit – Pluralität. Chancen und Herausforderungen durch den Buchdruck im Zeitalter der Reformation / Jan Martin Lies (hg.). Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2020. S. 83–108. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz – Band 132). DOI: <https://doi.org/10.13109/9783666560378.83>.
- 110.** Zawadzki K. „Wiadomości różne Cudzoziemskie”, 1696–1705. *Rocznik Biblioteki Narodowej*. XXXIII–XXXIV. Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2001. S. 159–176.
- 111.** Zawadzki K. Rok 1683 w europejskiej prasie ulotnej. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 1984. XXIII/4. S. 5–20.
- 112.** Zawadzki K. Szesnastowieczne gazety ulotne polskie i Polski dotyczące. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. 1972. XI/1. S. 5–37.
- 113.** Zawadzki K. Nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560–1587 Kraków 1995 (Konrad Zawadzki). *Rocznik Biblioteki Narodowej*. XXXIII XXXIV. Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2001. S.258-261

Електронні ресурси. Довідкові видання

- 114.** Кампенгаузен, Балтазар Балтазарович. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. URL : [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Кампенгаузен,_Балтазар_Балтазарович](https://ru.wikipedia.org/wiki/Кампенгаузен,_Балтазар_Балтазарович) (дата звернення: 22.02.2023).
- 115.** Лейон Пірс Бальтазар фон Кампенгаузен. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Лейон_Пірс_Бальтазар_фон_Кампенгаузен (дата звернення: 09.07.2023).
- 116.** Німецькі колонії Галичини в таблицях: довідник / передмов., упор. І. С. Монолатій. Коломия: Регіональний науково-дослідний центр національних

меншин при Музею історії міста Коломиї; Коломийський осередок НТШ. Коломия, 2000. 44 с.

117. Пеленський Є. Ю. UCRAINICA в західно-європейських мовах. Вибрана бібліографія. Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. CLVIII. Праці філологічної секції. Книгознавчий інститут. Мюнхен : Вид-во «Бистриця», 1948. 111 с. (Праці Книгознавчого інституту. Т. I).

118. Україна і українці очима світу : бібліогр. покажч. / НПБУ; упоряд.: О. І. Білик, К. М. Наumenко ; літ. ред. О. І. Бохан ; наук. ред. В. О. Кононенко ; Київ, 2018. 248 с.

119. Weiss Gotfried / Centrum Badawcze Bibliografii Polskiej Estreicherów w Uniwersytecie Jagiellońskim. URL : <https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/wpis/?sort=id&order=1&id=209200&offset=118682&index=2> (дата звернення: 20.01.2023).